Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 113 (15333) ◆ 1994 чылдың июль 29, пятница ◆ Ат салган шагы 00.30 ☰ Садар өртээ 150 рубль.

Чазак, ооң ажыл-херээ

КАДР ШИЛИЛГЕЗИ — ЧАА ПОЛИТИКА

Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазаанның Администрациязының удуртукчузунуң оралакчызы— тус чер чагыргалары, кадрлар болгаш күрүне шаннаалдары-биле ажыл талазы-биле эргелелиниң начальниги Т. Ч. Салчакка бистиң корреспондентивис ужурашкаш, кадр политиказынга хамаарыштыр айтырыгларны салган.

—«Россия Федерациязында күрүне албаныың системазын организастаар талазы-биле бирги чергениң хемчеглериниң дугайында Россия Федерациязының Президентизиниң Чарлыын боттандырар талазы-биле хемчеглер дугайында» ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак Чарлык хүлээп алган. Ында ТР-ниң Президентизиниң чанында кадр политиказының талазы-биле чөвүлелди тургускан, ооң составын бадылаан болгай. Чөвүлелдің харыысалгалыг секретарынга силерни бадылаан. Ынчангаш ооң сорулгаларының дугайында чугаалап берип көрүңерем, Таваалай Чылбакович.

— Тургустунган чөвүлелдің кол сорулгазы болза кадр шилилгезиниң чаа политиказын ажылдап кылыры, күрүне албаныың ажыл-чорудулгазын дүүштүрүп, башкарары болуп турар. Эрги система дүшкен, эрги кадр политиказын ажыглавастаан, оон ойталаан болгай. Ындыг болганы-биле ам катап чаа кадр политиказын, концепциязын ажылдап кылыр. РФ-тің Президентизиниң айыткалы ындыг болуп турар.

«Күрүне албаныың дугайында» Тыва Республиканың хоойлузунуң төлевилелин ажылдап кылып турар бис. Ол доостурга ТР-ниң Дээди Хуралынга төлевилелди киирер, аңаа сайгарып, чугаалашкан соонда бадылаар. Ол болза кадр политиказының үндезини, концепциязы болур. Бо хоойлуну удуртулга болдуруп алгаш, ону сагып ажыллаар бис.

Президентиниң болгаш Чазактың шиитпири-биле томуйлаар кадрларның кандидатураларын ол чөвүлелдің хуралынга сайгарып, чугаалашкаш, кадрларны шилип алырынга, таарыштыр тургузарынга саналдарын, бодалдарын киирер хүлээгелиг. Чөвүлелди 11 кижи составтыг кылдыр бадылаан. Ооң даргазы Күрүне секретары — Президентиниң болгаш Чазактың Администрациязының удуртукчузу В. С. Очур-оол. Чөвүлел дүрүмнүг, орта дүүштүр ажылдап эгелээн.Хуралы дөрт катап болган. Аңаа элээн каш удуртур кадрларның кандидатураларының дугайында чугаалашкан. ТР-ниң Иштики херектер яамызының сайыдының кандидатуразынга С. С.-Б. Монгушту киирерин чөвүлел саналдаан. Ону Президент түүлдүгүүнүп хүлээп алган. Өске-даа кадрларның ажылынга хамаарыштыр чугааны кылган.

— Чөвүлелге удуртур кандыг кадрларның кандидатураларын чугаалажырыл?

— Бирги удуртукчуларның кандидатураларын чугаалэжып көөр. Ол дээрге Чазак кежигүннери, сайыттар, оларның оралакчылары, күрүне комитеттериниң, кожууннар, хоорайлар чагыргаларының даргалары, республика чергелиг организацияларның удуртукчулары-дыр. Оларга амгы үениң негелделеринге дүүштүр ажылдап шыдаар, назы-хары аныяк, политиктиг болгаш ниити билии шыырак кадрларны депшидер, чөвүлелге бүгү шынарларын хандыр сайгарар, тааржыр, таарышпазынче кичээнгейни салыр, ооң соонда Президентиге саналдап киирер. Кадрны депшидерин, депшитпезин ол үзе шиитпирлээр. Бир эвес чөпшээрешпес болза, төлептиг кандидатураны дилээрин уламчылаар. Кадрларны шилип алырынче, ажылга таарыштыр тургузарынче, национал составынче шыңгыы кичээнгейни моон соңгаар салыр. Мындыг түүлду немеп каар бодай-дыр мен. Күрүне албаныың системазында ажылдап турарлар политиктиг партияларның, шимчээшкиннерниң ажыл-чорудулгазынга, митингилерге киришпес. Күрүненің политиказын боттандырар деп чүвени билип алза чогуур.

Кадрларның билиин бедидер, өөредир, арга-дуржулга солчур чугула айтырыгларны канчаар шиитпирлеп турарыл?

— Бо айтырыгже ТР-ниң Президентизи, Чазаа, ооң бо чылдың эгезинде тургустунган эргелели чогуур кичээнгейни салып эгелээниниң чамдык ажылдар кылдынган. Рынок экономиказынче шилчип турар үеде орта дүүштүр кадрларның билиин бедидери, өөредири чугула ажылдың бирээзи кылдыр санап турар бис. Ындыг болганы-биле Кызылга семинарларны эрттирип, республикадан дашкаар улуг-улуг хоорайларга болган семинар-хуралдарже кадрларны өөредип чорудуп турар. Сумуларның чагырга даргаларының семинар-хуралын эрттирдивис, удавас, бо кварталда олар эрге-хоойлу айтырыгларының талазы-биле болур өөредилгеге киржирлер.

Новосибирск хоорайда Сибирьниң кадр төву болза күрүне албаныың кадрларын өөредир чер болуп турар. Бо чылын бистиң республикадан 5 кижи ону доосканн. Күрүне албаныың системазынга ажылдаар мергежилди бир дугаар чедип алган кадрлар ол болур. Ол чүл дээрге рынок экономиказының негелдезинге дүүштүр ажыллаар тускай мергежилди алган. Моон мурнунда ындыг тускай эртемниг кижилер турбаан. Бо чылын кадр төвүнге 7 кижи өөренип кирер, ам ынаар шылгалда дужаары-биле 14 кижи чорупкан. Оларның иштинден шилиттинген чели кижи өөренир. Россияның Күрүне албаныың академиязынга 2 кижи өөренип киирер. Москвага, Санкт-Петербургка болгаш өске-даа хоорайларга 20 ажыг кадр янзы-бүрү семинарларга, семинар-чөвүлел хуралдарга киржип, рынок экономиказынга, эргехоойлуга хамаарышкан чугула айтырыгларны өөренген.

Октябрь айның төнчүзүнде азы ноябрьның эгезинде Кызылга Сибирьниң кадр төвү-биле кады улуг семинар эрттирер бис. Ону организастаарын ол өөредилге черибиле дугуржуп алган, аңаа белеткел ажылдары чоруп турар. Президентиниң болгаш Чазак аппарадының ажылдакчылары, күрүне органнарының удуртукчулары, хоорайлар, кожууннар, сумулар чагыргаларының даргалары болгаш өскелер-даа аңаа киржир, өөредилге эртер.

— Республиканың яамыларының, күрүне комитеттериниң, кожууннар, хоорайлар чагыргаларының кадрларыбиле четчелеттингени кандыгыл, оларның ажыл-чорудулгазын канчаар үнелеп турар силер?

— Республиканың күрүне албаныың системазында ажылдап турар удуртукчуларның бо чылдың эрткен алды айында канчаар ажылдап келгениниң анализин ам кылып турар, ол доостурга ол дугайында тодаргай чугаалап болур. Ниитизи-биле алырга, шынар, составының, билииниң, мергежилиниң талазы-биле багай эвес кадрларны шилип томуйлаан болгаш чон соңгуп алган. Олар улус ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларындан келген чаа кижилер, ажылдаа-ла үр болбаан. Ындыг-даа болза ол албан-хүлээлгезин багай эвес күүседип, аңаа ижигип, шудургу өөренип, мергежип турар деп чугаалап болур мен.

Амгы үеде бистиң сорулгавыс болза, бодувуска хамааржыр кадрларны күрүне албаныың ажылын чогумчалыг кылырынга, ооң арга-методунга өөредири болуп турар.

— Силерниң эргелел бо чылдың эгезинде тургустунган болгай. Ооң ажыл-чорудулгазынга хамаарыштыр үүнү чугаалап болур силер, Таваалай Чылбакович.

— Моон мурнунда мындыг эргелел турбаан, ол чаа тургустунган. Рынок экономиказынче шилчип турар үеде кадр айтырының чугулазын барымдаалап көрген. Ынчангаш ооң ужур-дузазы улуг. Эргелел бодунга хамаарышкан күүседир ужурлуг хүлээлгелерин боттандырар дээш ажылдарны чорудуп турар. Сөөлгү үеде ооң эргелерин, хүлээлгелерин улгаттырып, харыысалгазын улам бедиткен. Каш хонук бурунгаар эрге-дужаалымны безин улам улгаттырды. Мени Президентиниң болгаш Чазактың Администрациязының удуртукчузунуң оралакчызы кылдыр томуйлады. Моон алырга, эргелелдің ажыл-чорудулгазы чугула ужур-дузалыг деп билип турар мен. Ындыг болганда, эргелелдің салдынган сорулгаларын ажыл-херекке боттандырар дээш амгы үениң негелдезинге дүүштүр шудургу ажылдаарын биске хүлээндирип турар-дыр.

ТР-ниң Президентизиниң чанында тургускан кадр политиказының талазы-биле чөвүлелдің ажыл-чорудулгазы чаа эгелеп, ханылап кирип турар, ол моон соңгаар дааскан ажыл-херекти күүседип шыдаар дээрзинге бүзүреп болур.

— Интервью бергенинер дээш четтирдим, Таваалай Чылбакович.

Интервью

Мал чеминиң белеткели — чугула айтырыг

БАЙ-ДАГНЫҢ СИГЕНЧИЛЕРИНДЕ

Эрзин кожуунуң девискээринге бо чылдың июльда чаъстаашкыннар, үерлээшкиннер удаа-дараа болуп турган-даа болза, хөй малдыг «Чаа орук» каттышкан ажыл-агыйның сигенчилери чаңгыс-даа аяс күннү хилис эрттирбейн келгеннер. Бо чылын сиген белеткээр план улуг дээрзин олар эки билир: черден чайгаар үнген 2800 тонна сигенни кезип, белеткеп алыр сорулга салдынган.

Сигенчилерниң күш-ажылчы адааннажылгазын организастаан болгаш мурнакчыларны мактап-шаннап турар. Ажыл-агыйның хову бригадазы (удуртукчузу Афоня Чоодур) Өшкүлүг деп черниң девискээринге 50 тонна сигенни бо хүннерде кескеш, пресстээн. Механизаторлар Яков Ендан, Вадим Мыя, Буян Азыраа олар сиген белеткелиниң баштайгы хүннеринде бээр ниитиниң малынга четчир чемнерни белеткээр дээш кызымаккай ажылдап, мурнуку одуругда чоруп турарлар.

Каттышкан ажыл-агыйның чаа удуртукчузу Оюмаа Лойгу болгаш кол агроном Доопай Азыраа олар мал чемнериниң белеткелинче бүгү күштү угландырып турар.

Кызыл-оол КУУЛАР.
Бай-Даг суур.

ПЛАНЫН 20 ХУУ ЧЕДИРЕ БЕРГЕН

Чөөн-Хемчик кожуунда «Чыраа-Бажы» совхозтуң ажыл-ишчилери бо чылын сиген белеткелин бедик темпилиг чорудуп турар. Келир кышка амдыгаштан эгелеп хынамчалыг белеткенир сорулга-биле совхозтуң коллективи бо чылын 1310 тонна сиген белеткээр планныг.

Ажыл-агыйда сиген шөлдериниң шуптузу суггаттыг. Хөй чылдыг сигеннерни база тараан болгаш чаңгыс чайын оортан ийи-үш удаа дүжүттү алыры көрдүнген. Бо чылын сиген кезилдези эгелээнден бээр 267 тонна белеткеттинген болгаш план 20,4 хуу күүседтинген.

Дадар-оол Монгуш удуртқан Оңгар-Буганың механизастатынган бригадазы хөй чылдыг 100 гектар сигенниң баштайгы кезилдезин дооскан. Бир гадан 17,6 центнер сиген алдынган. Бригадада 29 кижи бар. Оларның иштинден Эртине Куулар, Эрес Ооржак, Дакаар-оол Монгуш, Эзир-оол Күжүгет, Дагаа Монгуш, Бора-оол Күжүгет, Оюн-оол Монгуш, Хүлер Донгак олар мал чемнериниң белеткелинде онза шылгарап турар.

Көк-Тал бригадазы малчыннарның, студентилерниң болгаш өөреникчилернің звеноларындан тургустунган. Ол бригадада амгы үеде 7 студентилерниң, 20 өөреникчилериниң, он шаа аныяктарның ажылдап турарын мактавас аргажок. Оларны шээр мал бригадири Мира Монгуш, кол зоотехник Галина Ондар, мал эмчизи Чечек Кыргыс олар удуртуп турар. Бо бригаданың кежигүннери 78 тонна сигенни белеткээн.

Шык-Бажы сүт-бараан фермазының коллективи мал чеминиң белеткелинде база шалыпкын чорудуп турар. Фермаңың сиген кезер шөлү 30 гектар. Бир гадан ортумаа-биле 15 центнер сигенни кезип, белеткеп ап турар.

Мал чемнериниң белеткелинде эвээш эвес шаптараазыннарның барын ажыл-агыйның директору Ш. О. Куулар «Шынның» көдээде бижикчизинге дыннаткан. Чижээ, Сарыг-Алаактың сиген шөлүн суг алганы-биле холбаштыр анаа сиген кезилдезин чогуур үезинде эгелээр арга чок болган. Анаа мал чемнериниң белеткелин эгелээринге күчүлүг техника негеттинип турар. Мал чемнерин белеткээр чамдык машиналар үрелип турар, а оларның артык кезектери чок.

Оолак ДҮЛҮШ.
Чыраа-Бажы суур.

ЭЙЛИГ-ХЕМНИҢ ЧАЙЛАГЛАРЫНДА

Улуг-Хем кожуунуң Эйлиг-Хемде өшкү өстүрер угланыышкынныг ажыл-агыйның шээр малын амгы үеде серии, оттуг, суглуг черлеринде чайлагладып, семиртилгенин чеднишкинниг чорудуп турар. Өшкү кадарчылары Андрей Шаравин, Суунак Долгар-оол оларның кайызындадаа 300 ажыг өшкү бар. Дуржулгалыг малчыннарның кызымаккай ажылынын түүнелинде оларның өшкүлериниң күжү шыырак, хорамча чок.

Бо болгаш өске-даа малчыннар келир кышка удур сиген белеткелинче амгы үеде массалыы-биле кирген. Өшкү кадарчылары бо чылын бирээзи-ле 10 тоннадан эвээш эвес мал чемин белеткээр сорулганы салгаш, сиген белеткелин чорудуп турар.

Кызыл-оол САГАН-ООЛ.

АЛГЫ-КЕШ БЕЛЕТКЕЛИ

Бода, ылангыя шээр малдың алгы-кеш чиг эди — чиик үлетпүрге эргежок чугула негеттинип турар түүлдер. Ынчангаш 1994 чылдың баштайгы чартыында ол түүлдерни белеткээриниң планын кожуннарга, эът комбинаттарынга берген турган. Ук планның канчаар күүседтингени түүнелдерин республиканың статистика эргелели үндүрген.

Республикага ниитизи-биле бода малдың 8565 кежин белеткээри планда көрдүнген, а херек қырында июль 1-ге чедир чартык чылдың ол планы 7014 азы 81,9 хуу кылдыр күүседтинген. Эрткен чылдың ол үезинде план турбаан-даа болза, бода малдың 10748 алгы-кежи белеткеттинген. Бода мал кежин белеткээр планын ажыр күүседтен кожуннар: Бай-Тайга — 2,5 катап, Мөнгүн-Тайга — 2,6 катап, Барыын-Хемчик — 161 хуу, Каа-Хем—138 хуу, Эрзин — 131,2 хуу. Танды кожуунга берген 300 планныг, Тожуга —150, Чаа-Хөлге—100 планның чангызы-даа күүседтинмээн.

Баштайгы чартык чылда республикага ниитизи-биле шээр малдың, колдуунда хойнуң алгы-кежин белеткээрин 10800 кылдыр планнаан, а ук план 7432 азы үгле 68,8 хуу кылдыр күүседтинген. Эрткен чылдың баштайгы чартыында шээр малдың кежин белеткээр план турбаандаа болза, херек қырында 8781 алгы-кеш белеткеттинген. Бо чылдың баштайгы чартыында Чаа-Хөл кожуунга бердинген план 200, Тандыга—500, ынчалзажок ол кожуннарның хереглекчилер ниитилелдериниң белеткээн шээр мал алгы-кежинин саны медээде чок болган.

Бистин корр.

Тыва Республиканың Чазаанда

ЧОННУҢ ХОМУДААЛДАРЫНГА КИЧЭЭНГЕЙ

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак хамаатыларның хомудалдарлыг, негелделерлиг чагаалары-биле ажылдап турар аппарат эвенозунуң ажыллакчылары-биле хурал эрттирген. Ажылдың бо кончуг чугула участогунда чогуур тодаргай ажыл-херек болгаш корум-чурум чок болуп турарынга Президент сагыш човаашкының илереткен. Президентиниң болгаш Чазактың Администрациязының чагаалар база хамаатылар хүлээп алыр секторунуң (Л. Белекпен), канцелярияның (Р. Делег), контроль эргелекчизиниң (А. Д. Оюн), Федерация Чөвүлелиниң депутаттарының канцелярязының (Ховалыг) адрестеринге шүгүмчүлелди кылган. Оларның боттарының аразында харылзаазы кошкак. Президентиниң болгаш Чазак Баштыңының чагааларга, билдириишкиннерге салган резолюциялары чогуур үезинде, шын күүсеттингенин боттандырарынче сагыш салбас, күүселденіп түннелериниң, ооң канчаар чоруп турарын хамаатыларга чедирип, дыннатпайн турар. Чижээ, билдириишкин эрелериниң киржилгези чокка чээли бээриниң айтырыы шиитпирлеттинмес. Солуннар редакциялары, хамаатылар боттары-даа шүгүмчүлел-негелделиг билдириишкинни Чазакче чорудупкаш, аңаа хамаарыштыр кандыг хемчег алдынганын сонуургавас, негевейн баар, ынчангаш күүседикчи структураның ажыл-чорудулгазын ниитилел, чоннуң контрольдаары кошкаан, а чамдык айтырыг-хомудалдарны чүгле Президент эвес, өске албан черлери шиитпирлеп болурун келген хамаатыларга чагаа болгаш чонну хүлээп алыр секторнуң ажылдакчылары чедир тайылбырлап шыдавайн турар.

«Тываның аныяктарынга» 1994 чылдың июль 12, 19-та парлаттынган Чеди-Хөл кожуунуң Элегесте онза болуушкын дугайында Кызылдың чурттакчызы В. В. Гуркиннің херээнии талазы-биле истелгени чорудуп турарының дугайында материалдарга хамаарыштыр чуваа хуралга болган. Тыва Республиканың прокурору А. П. Дамба-Хуурак аңаа информация кылгаш, «Элегес» херээнин талазыбиле материалды судка бергенин, сезиктиг кижилерни бажыңнааның, буруулуг кижилер хостуг чоруп турар дээнин шын эвес болганын дыннаткан. Гуркиннің херээнің истелгезин республика прокуратуразы чорудуп турар.

Афганистан дайынының киржикчилери интернационалчы дайынчыларның социал камгалалынга ам-даа хөй чүвени кылыр ужурлуг бис, 1994 чылдың июль 9-та үнген «Тувинская правда» солунга чырыттынган «Чүну-даа утпаан, кым-даа уттундурбаан» деп чүүлүнде Т. Наводкинаның Президентиге чагаазында айтырыгларны кичээнгейлиг өөренип, хемчеглер алыр ужурлуг бис деп, Ш. Ооржак демдеглээн. Ында көрдүнген айтырыг-дилеглерни Президент болгаш Чазак моон мурнунда-ла шиитпирлеп, хемчеглер ап келген, чуртталга бажыңнары-биле афганчыларның 43 өг-бүлелери хандыртынган, кожуннарда оларга чингелделиг чээлилерни бергилээн, ажыл-биле хандырган, бо чылын ажыглалга кирер бажыңнардан база чаагай-жыттынган квартиралары афганчыларның өг-бүлезинге бээрин хуралдын киржикчилеринге Президент дыннаткан. Ам-даа шиитпирлеттинмээн айтырыглар хөй, 82 өг-бүле чуртталга шөлү-биле хандыртынмаан, Афганистанга мөчээннерге тураскаалды тургузары шиитпирлеттинмээн.

Президент Ш. Ооржак афганчыларга хамаарыштыр солунга чырыттынган үүлде, чагаада көрдүнген айтырыглар талазы-биле Чазактың хуралынга көөр доктаал төлевилелин белеткээрин аппараттын ажылдакчыларынга дааскан. Президентиниң база Чазактың Администрациязының удуртукчузунуң оралакчызы Т. Ч. Салчакка чоннуң чагаа, бижии-биле аппараттың ажылын хынааш, ону экижидериниң талазы-биле саналды киирерин дааскан.

КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙ БҮДҮРҮЛГЕЗИНДЕ

Республиканың статистика эргелелиниң 1994 чылдың июль 1-де медээзин ёзугаар алырга, Тываның көдээ ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларында амгы үеде 25759 кижи ажылдап турар. Оларның иштинден көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезинге дорту-биле киржип турарларның саны — 22685, албан-хаакчыларның— 2333, удуртукчулар — 650, специалистер — 1422 кижи.

Колхоз бүдүрүлгезинде 315, совхозтарда — 18722, коллективтиг бүдүрүлгелерде —6722 кижи хаара туттунган. Көдээ ажыл-агыйның адырларында ажылдап турар бүгү ажылдакчыларның шалыңына баштайгы чартык чылда 810 млн. 198 мун 400 рубльди, бүдүрүлгеде дорту-биле киржип турарларның шалыңына — 735 млн. 72 мун 600 рубльди үндүрген. Бир кижинин айда шалыны 26203 рубль, ооң иштинде колхозтарда — 26250, совхозтарда — 27313, коллективтиг бүдүрүлгелерде — 23566 рубль болган.

Совхоз бүдүрүлгезинде ажылдап турар бир кижинин айда шалыңына эң хөй акшахөрөнгини угландырган кожуннар: Танды—46226, Каа-Хем —76083, Тес-Хем— 32510, Кызыл кожууну—32072 рубль. Республикада көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелери баштайгы чартык чылда 7869335 мун, ооң иштинде чер ажылындан — 4306148 мун, мал ажылындан — 2688105 мун рубльдин ниити орулгазын алган. Ынчаарга чер ажылының 1994 чылдың бирги чартыында киирген ниити орулгазы мал ажылындан алдынган орулгадан хөй болуп турар.

ЭВЕЛГЕ ШАКТА

ЧАА АРГАЛАРНЫ АЖЫТКАН

Россия биле Эстониянның аразында орус шериглерни үндүрер дугайында дугуржулганы чедип алганы ийи чурт аразында бүгү талазы-биле чогумчалыг кады ажылдажылганы калбартыр арганы ажыдып берип турар. Ол дугуржулга «бот-боттарынга идегешпезиннин кара булудун» тарадыр сывырылкан. Эстониянның президентизи Леннарт Мери Москвага болгаш парлалга конференциязынга ол дугайын чугаалаан. Бо хүннерге чедир туруп келген бергелер бистиң ийи чурт аразынга долу үнелиг кады ажылдажылганы калбартырынга шаптыктап турган— деп, ол айыткан. Россияның Президентизи Борис Ельцин-биле ужуражыышкын үезинде бөгүнгү ышкаш эң шиитпирлиг түннел үндүрери негеттинип турган.

БИЛЛ КЛИНТОННУҢ «МАГАДААШКЫНЫ»

АКШ-тың Президентизи Билл Клинтон Эстониядан Россияның шериглерин августуң 31-ге чедир үндүрерин доозар дугайында дугуржулганың Москвага чедип алдынганынга бодунуң «магадаашкынын» илереткен. «Ол дээрге, америк даштыкы политиканың кол сорулгаларының бирээзи бооп турганын билир болгайсилер»—деп, ол Вашингтонга болган парлалга конференциязынга чугаалаан. «Каш-ла шак мурнунда Россияның Президентизи Борис Ельцинден ол дугайында бижиктi алдым»— деп, Б. Клинтон дыннаткан.

ДЫШТАНЫЛГА МУРНУНДА ХУРАЛ

Федерация Чөвүлели дыштанылгаже үнериниң мурнунда, июль 26-да, сөөлгү катап чыылган. Россияның Парламентизинин үстүү палатазы аңаа адаккы палатаның дамчыдып бергени элээн каш федералдыг хоойлуларның дугайында шиитпир хүлээп алган. Оларның аразында — РФ-тің кызыгаарының дугайында хоойлу, социал угланыышкынныг шиитпирлер, оларның-биле кады пенсиялар болгаш камгаладылга үндүруглериниң дугайында актылар бар.

ДУГУРЖУЛГАЛАРНЫ КҮҮСЕДИР

Садыг-экономиктиг болгаш эртем-техниктиг кады ажылдажылга талазы-биле индий-россия чазак аразының комиссиязының бо чылдың ноябрь айда Делиге болурээлчеглиг хуралынга Индияның премьер-министри П. В. Нарасимха Раонун чоокта Россияга чорааның үезинде чедип алдынган дугуржулгаларны херек қырында күүседириниң айтырыгларын чугаалажып көөр деп турар. Республика парламентизиниң сессиязының хуралынга чүве чугаалааш, Индияның даштыкы херектер сайыды Рагхунандал Лал Бхатиа ону дыннаткан.

ЮГОСЛАВИЯНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДАРГАЗЫ КИЕВТЕ

Югославияның Эвилел Республиказының Чазаанның Даргазы Радое Контич Украинаның премьер-министри Виталий Масолдун чалаанын ёзугаар Киевте аян-чорук кылып чедип келген. Р. Контич аңаа республиканың удуртукчулары, садыг-үлетпүр бөлүктериниң төлээлекчилери, культура ажылдакчылары-биле ужуражыр. «Чугаалажыышкыннарның кол-ла угланыышкыны Югославия биле Украинаның кады ажылдажылгазының, а ол ышкаш чамдык чугула делегей харылзааларының айтырыглары» болурун ЮЭР-нин медээлер яамызының дыннадыында айтып турар.

ХАМААТЫ ДУГАЙЫНДА ХООЙЛУ

Европага айыл чок чорук болгаш кады ажылдажылга талазы-биле чөвүлел хуралдың амгы даргазы, Италияның даштыкы херектер сайыды Антонио Мартино Латвияның парламентизинин хамааты болур эрге дугайында хоойлуның чаа бижимелин хүлээп алырынга чаа бижимелин хүлээп алганынга түүлдүгүүнүп байыр чедирген. Ол документиниң хүлээп алган чорук Латвияда өске чер уктуг чоннар бөлүктериниң аразынга харылзаалар айтырыгларын шиитпирлээриниң дугайында чугаалаан болганын ол айыткан.

ЧЕЧНЯДА БАЙДАЛ ДУГАЙЫ

Июньнуң 26-га чедир Чечняда байдал орта билдинмес хевээр турган. Шалиннің танк полугу Президент Джохар Дудаевтың контролюндан үнген дугайын мурнунда дыннаткан турган. Ынчалза-даа Чеченпресс агентилел ол медээни шын эвес деп чарлаан. Ындыг-даа болза, бодунуң Лефортоводан хосталганының соонда, Чечняга элээн каш неделяны эрттирген Руслан Хасбулатов Дудаев-биле оппозициянын аразынга чугаалажыышкыннар болу берзе, бодун харылзаштырыкчы болур кылдыр саналдаан бооп турар.

ГУДУП ХОРУГДААН

Пакистанның шаанда разведка бюрозунуң начальниги турган Имтиаз Ахмедти болгаш ооң эң чоок дузалакчыларының бирээзи Мохаммед Амирни күрүнеге өскерилген деп буруудаткаш, Исламабадка тудуп хоругдаан. Премьер-министр Беназир Бхуттога баштаткан Пакистанның Улусчу партиязының (ПУП) ынчаарда эрге-чагырганы тудуп турган чазаан дүжүрер сорулга-биле 1990 чылда чоруткан «Дүн ортузунуң бөрүлери» деп чажыт аттыг халдаашкынны оларның удуртуп турганы ам кээп илереттинген.

ДЕЛЕГЕЙ КОНФЕРЕНЦИЯЗЫ

Японияның Киото хоорайынга бооп эрткен делегей конференциязы хамаарышпас чурттарның демнежилгезинин чурттакчы чоннарын янзы-бүрү аарыгларга удур сыкыртырының талазы-биле дузалаарының дугайында айтырыгларны чугаалажып көрген. Ол чыышка демнештирилгенин бүгү кежигүннери чурттарның кадык камгалал яамыларының азы медицина үлетпүрүнүң төлээлекчилери, а ол ышкаш Япония, АКШ, Канада, Дания, Франция, Германия, Турция дээн ышкаш, 15 «донорларның» болгаш КНО-нуң шугуму-биле делегей организацияларының делегациялары киришкеннер.

УКРАИНАНЫҢ КАМГАЛАЛ САЙЫДЫ—ТУРЦИЯДА

Украинаның камгалал сайыды Виталий Радецкий Турция Республиканың найысылалынга албан ужурунда аянчорук кылып баргаш, Турцияның национал камгалал сайыды Мехмет Гельхан-биле чугаалажыышкын кылган. Ол ышкаш украин сайытты Турциянын Улуг Национал Хуралынын Даргазы Хюсаметтин Джиндорук база хүлээп алган. В. Радецкий элээн каш шериг объектилерин барып көргеш, чурттун Чепсектиг Күштериниң Чингине штавынын начальниги Гюреш Доган-биле ужурашкан.

ДЕСКЕННЕР ЛАГЕРИНЧЕ ХАЛДААН

Чуртта эрге-чагыргага удур УНИТА дээр организацияның бөлүүнүң Анголаның Бенгала дээр можузунда дескен кижилер турлаанче халдаанының түннелинде он дөрт кижи өлүрткен болгаш сес кижи балыглаткан. Дескен кижилерниң лагери Бенгаланың төвүнден үгле он километр черде турар. Ол эрге-чагырга төву Анголада дайын чорудулгазының кол девискээрлериниңдеи ыракта Атлант океанның эринде турар.

ДЕЛЕГЕЙ ЯРМАРКА-ДЕЛГЕЛГЕЗИ

Июль 26-да Владивостокта делегейнин «Оруктар, транспорт, сервис» деп аттыг ярмарка-делгелгези ажыттынган.

Ында Россияның болгаш даштыкы чурттарның үжен ажыг фирмалары киржип турар. Делгелгеде — автомашиналарны септеп-селиир дериг-хереклелдер, орук тудуп кылырының чаа эң быжыг материалдары, автомобильдерге бензин кудар хереклелдер дээш, өске-даа амгы үениң болбаазын машина-техникалары бар.

(РосИТА—СЧТА-ның медээлериниңдеи).

АМЫДЫРАЛ НЕГЕП КЕЛГЕН

«О. Шынаа» совхозтуң директорунуң хүлээлгезин күүседип турар Валерий Кылаң-оолга ужурашкаш, ажыл-агыйның чамдык айтырыгларынга хамаарыштыр чугаалаштывыс. Мал ажылының талазы-биле амгы үеде байдал кандыгыл дээрзин Валерий Дудааевичиден чүнү-даа мурнай айтырдым.

— Совхоз төрүүр 7799 баш хойдан 6730 хураганны камгалап алган азы төрүүр 100 баштан 79 хураганны алган бооп турар. Мал бажының камгалалынга хамаарыштыр чугаалаар болза, 95 хуу. Ажыл-агыйның дугаары 3 хойжу бригаданың малчыннары төрүүр 100 башка онааштыр 82 хураганны алган, эрткен кыштаглаашкынның түңнелибиле дээре көргүзүглүг бригада кылдыр санаттырган. Тус-тус малчыннарга хамаарыштыр үүнү чугаалап болурул дизе, чижээлээрге, Сергей Шинчик бар-дыр, төрүүр чүс баш хойдан 102 хураганны камгалап алган, Василий Аракчаа, Чечек-оол Тумат хойдан-на хураган-биле тус-туста санажып турлар. 88-95 чедир хураган алганнарга хойжулар: Виктор Самдар, Георгий Чаанмай, Кудажы Эренчин, Николай Агбаан, Конгар-ол Санчат олар хамааржып турар.

Мал бажының хорамчазы база бар, бо чылдың алды айларында 741 баш шээр мал хораан, оон иштинде чаш мал — 121 баш. Бисте 978 сарлык бар, ында харын хорамча болбайн тур, төрээн белерниң кулунчактарының деңгели эки. Ниити байдалды каксы чугаалаарга мындыг-дыр.

— Чер ажылындан продукция ап болурунуң силерде черле кандыг аргалары барыл? Оон кайы хире продукция ап тур силер?

— Бистиң совхозтуң турар чериниң байдалын, девискээрин алыр болза, колдуунда мал ажылынга таарымчалыг чер бо. Ынчалзажок тус чериниң байдалдарынга дүүштүр эвээш-бичедаа бол, тарааны база тарып турар бис. Эрткен чылын 123 тонна тараа ажаап алдывыс. Бо чазын кызылтасты, суланы 50-50 гектар черге тарыдывыс, ийи гектар черде картофель олурттувус.

Тус чер чагыргазының девискээринде тос арат ажылагый боттарының бүдүрүп турар продукциязын, ылангыя эзтти чонга салып турар. Оларның бүдүрүп турар продукциязының хемчээли ам-даа арай-ла эвээш-тир ийин.

— Эрткен ажыл-агый чылында совхозтуң үүү хире продукция бүдүргенин база ажылчыннарның акша-шалынына хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер Валерий Дудааевич.

— Эрткен чылын ажылагый 98 миллион рубльдиң продукциязын сайгарган. Көдээ ажыл-агыйның бүдүрген продукциязының өртекүнези эвээш бооп турарындан 31 миллион рубль каражалыг болган бис. Ажылчыннарның шалыңы... бергеле айтырыг-дыр ийин, шалың төлевирин февраль айга чедир төлээн, март айның аванс акшазын хирешаа-биле эвээш-бичелеп берип турар бис. Сөөлгү үеде саң-хөө айтырыы харылап турар аппараттың ажылын элээн экижиткен бис, отчет-учет эмгелеттинип турар.

— Совхоз кадрлар-биле четчелеттинген-не ийнаан?

— Ийе, колдуунда-ла четче. Тракористер харын чедишпейн турар. Арат ажыл-агыйынче шилчээн чамдык кадржаан механизаторларны сиген кезилдезинче, совхоз ажылынче керээ езугаар түр када хаара тудар ужурга база таваржып тур бис.

— Ажыл-агыйның саң-хөө талазы-биле үстүнде айтырыымны ам-даа тодарадып болур силер бе?

— Ол талазы-биле байдалывыс кончуг нарын, берге деп дорт чугаалаар апаар. Ажыл-агыйның агар санында үүгле 5 миллион 200 мүн рубль бар. Ол үүге чедер деп бодаар силер. Шалың төлээри-биле алгы ай-ның дургузунда банкыда 214 миллион рубль өрелиг бооп турар.

— Акша-шалың айтырыы дыка нарын-дыр, чоннуң соцнал хандырылгазын экижидер, ылаңгыя малчыннарның, пенсионерлерниң материалдыг байдалын деткиир кандыг хемчеглер алдынып турарыл?

— Эрткен чылын болза пенсионерлерге бир-бир, малчыннарга ийи-ийи шоодай тарааны халаска үлээн турган, бо чылын бир-бир шоодай далганны малчыннарга үледивис. Ооң-биле кады совхоз төвүнде ажыттынган хөмүр-даш складындан чиигелделіг өртектиг хөмүр-биле пенсионерлерни, инвалидтерни, бот иелерни, хөй уругларлыг өг-бүлелерни хандырып турар.

— Ферма айтырыы канчаар шиитпирлеттиниң турарыл база тудуг-суур тудар талазы-биле байдал кандыгыл?

— Таңды кожуундан үжен баш хире аныяк хунажыннар садып алыр деп турар мындыг бис. Бистиң специалистеривистиң санап турары-биле алырга, келир үеде ферма тургузарының магадылалы бар.

Бо чылын малчыннар чурттаар ийи бажың тудар, биоөзезиниң тудуу доозулган. Үш мал кажаазы тудары көрдүүп турар, он үш кыштагга электри чырыы киирер. Тудуг материалдарын совхоз боду белеткеп ап турар. Эжиктерни, кастактарны бызаңчылар боттары кылдылар. Чунар-бажың кыштаг бүрүзүнде бар.

— Кыдыг-кызыгаар черде турар улус-тур силер, малмаган оор-суктан сол-мендидир бе?

— Мал оору ам-даа чавырылбаан, байдал дүвүренчиг болуп артпышаан. Совхозтуң оорлаткан шээр, мыйыстыг бода малындан аңгыда, 82 аътты оорлап, кызыгаар кежирипкенин чугаалаарга-ла, байдал биллингир. Кызыгаар камгалалын күштелдирерин чон неге турар.

— Совхозтуң девискээринде корум-чурум айтырыы кандыгыл?

— Хөй-ниитиниң корум-чурумунуң камгалалы алыс чүгээр. Ынчалзажок арагадары өскээртен кээп садар чорук бар. Ындыг байдалды тургуспазы-биле хажыдыышкын кылып турар кижилерни тус чер чагыргазы торгап, сагындырып-даа турар. Арага-дарыже сундулуг кижилер-биле ажылды суму чагыргазы, совхозтуң профкому хире-шаа-биле чорудып турар.

— Ниити байдалды чугааладыңар, ынчаарга суурнуң, совхозтуң-даа амыралында кандыг бергедээшкиннер барыл?

— Бистиң суурувус кожуун төвүнден чүс ажыг километр ыракта турар. Аргыжылга, харылзажының талазы-биле бергелер бар. Телефон, рация-биле харылзаа чок, радио чугаалалавайн турар. Қышкы үеде чырык өже бээрге, дыка берге. Кызыл биле О. Шынаа аразында автобус шагда-ла халывастаан, ооң кадында, орук-чириивис база багай. Суггур чаъс болур-ла болза, орук дуглалыр, муңгашталып каар. Бистиң ниити байдалывысты кожуун, республика-даа чергелиг даргалар пат билир. Ынчалзажок дуза кадыптар харыы чок бооп артпышаан.

Чоннуң саны өзүп көвүдеп турар, оларны ажылга хаара тудары база берге, чаа будүрүлге черлери ажыттынмаска ажылдаар чер айтырыы дыка нарын. Бергелер чок эвес, бар, ынчалзажок берге-дир дээш кайгап олуруп алыр эвес, бодувустуң талавыстан база хемчеглер ап, хөделип, ажылдың, ажылдаарының чаа дээштиг болур аргахевирлерин дилеп тывар апаар. Ону амыдырал боду негеп келген болгай.

Бөгүнде база-ла сезоннуг ажылдарывыс — хой кыргылдазы, сиген белеткели дээш кызып тур бис. Кыргылда доозулган. Кыргыкчылардан Седен Саая, Дижитмаа Куулар, Ирина Даваа, Сергей Аранчын, Орлан Санчат олар шылгаран. Ам мал чеминиң белеткелинче шуудан кирдивис.

Дайынчы ДАМБА-ХУУРАК чугаалашкан.

Тыванын Россия Федерациязынга каттышканының 50 чылынга

СУУРУМ

Шаг-төөгүден бээр тараалаң бай Дагыр-Шеми деп хемниң кирген аксында делгем дазыр шөлде хүн ажар талазында шыргай арыглыг, оон аразы-биле агып баткан дамырак кара сугларлыг хем кыдыында узун дургаар 4, доора дургаар 5 хөнү кудумчуларлыг көдээ суур бар. Ону Чөөн-Хемчик кожуунунуң Чыраа-Бажы сумузунуң төвү — Чыраа-Бажы суур дээр.

Суурувустуң өзүп-мандып келген төөгүзү сөстүн. Ынчан бүгү Тывага дег, борта база МЧАЭ-лер, баштайгы колхозтар 1930 чылдарда-ла тургустунуп эгелей берген...

1949-50 чылдарда борта турган «Коммунизмче орук», «Кызыл тараачын», «Калинин», «Чыраа-Бажы» колхозтарны каттыштырган, «Коммунизмче орук» кылдыр адааш, төвүн Чыраа-Бажы суур кылып кагды. Каттышкан колхозтуң баштаар чериниң даргазынга организакчы талантылыг, ынчан чаа-ла 30 хар чедип турган чаңгыс чер-чурттуувус Доңгак Настык-Доржуну колхозчулар бир үн-биле соңгуп алганнар. Ол амгы үеде Чадаана сумузунда хүндүлүг дыштанылгада орар. Чаа тургустунган колхозту бут кырынга тургузуп алыр дээш Настык-Доржу Сүлдем оглу бүгү күжүн, билиин, уйгу-дыжын харам чокка берип турган, дуржулгалыг хоочуннардан арга-сүмени ап, чүткүлдүг ажылдаан. Ол үеде колхозтуң банкыда агар санында акша деп чүве бар эвес. Амгы ышкаш күрүнеден чээли бээр эвес, үүгле бодун чогаадыкчы, сагынгыр чоруунбиле хөделир апаар сен. Колхоз даргазының болгаш ооң активинин шудургу ажылдаанының түңнелинде колхоз харын-даа Тывада мурнакчы ажылдыг колхоз болу берген. Суурну көрүштүг, чараш аяншинчилиг кылдыр тудуп тургузарынга колхоз даргазынын киирген үлүг-хуузу кончуг улуг. Колхоз даргазының тудуг талазы-биле оралакчызы Монгуш Санчыжап турган, ол ам бистиң аравыста чок. Кандыг-даа тускай эртем-билиг чок хирезинде ооң бо суурну өрген чок черге таваан салгаш, тудуп тургузуп каанын кижи магадап ханмас. Ынчангаш оон тудуг-суурну хөгжүдеринге ачы-хавыяазын үнелеп көргеш, суурда оон чурттап турганы бир доора кудумчуну Санчыжап деп адааныдаа таварылга эвес.

Колхоз баштаар чериниң даргазының шудургу ажылының түңнелинде колхозтуң экономиктиг күүү-шыдалы быжыгып, колхозчуларның үлешпес фондузу көвүдеп, суурну таныттынмас кылдыр сайзырап, колхозчуларның материалдыг байдалы экижип, ёзулуг-ла бай-шыдалдыг амыдыралче көдүрүп үнгеш, республиканың кызында күүү-шыдалдыг колхоз болу берген. «Коммунизмче орук» колхоз харын-даа ынчан ССРЭ турда, Улус ажыл-агыйының чедиишкиннериниң делгелгезинің Хүндүлел самбыразынга алдын үжүктер-биле кшир бижиткен. Коллективизация үезинден эгелээш, совхозка-даа кара дерин төп чорааш, бүгү назынында могаг-шылаг чокка ажылдап чораан бистиң хоочунарывыска чоргаарланыр-даа ужурлуг бис. Олар кымнарыл? Көрей дайынының киржикчизи, үр чылларда көдээ ажыл-агыйның удуртур ажылдарынга ажылдап чораан Куулар Комбукай, чер ажылының алдарлыг ажылдакчызы Семис-оол Куулар, колхоз-совхозтуң саң-хөөзүн быжыглаарынга үр чылларда ажылдаан бухгалтер-экономистер Сайн Монгуш, Семис-оол Кара-Сал, тудугжулар М. О. Дуран-оол, Куулар Шагдыр-оол, Монгуш Чойган, трактористер Күжүгет Арак-Кара, Күжүгет Эзир-оол, мал ажылындан Ленин орденниң эдилекчизи Хомушку Кувискаал, күш-ажылдың Кызыл Тук орденниг Монгуш Очур-оол, зоотехниктер Шагжы Сергей, Шеңгирбен Сарыглар, тудугжу хөрөзженнер Куулар Айдак-Көк, Сат Ламы, Куулар Межер, Куулар Шүүмей, чылгычы Монгуш Дуран-оол болгаш өскелернидаа хөйү-биле адап болур.

Ынчан колхозтар каттыжып турда, суурувус кандыг турганыл? Ында-мында тарамык, каш санныг крыша, кладовкаазы безин чок чуртталга бажыннары, бичии клуб, тар холушкак бараннар салыы, эге школа, эмнелге пунктузу, контора, ам столовая чаныында хлеб быжыыр чер турду Машина-техника деп чүвени кижи ында-хаая көөр боор чүве. Ол үеде бир берге чүве электри чырыының чогу. Суурга бус-биле ажылдаар электри станциязы турган, кежээ имирден эгелээш, дүнекинин 12 шакка чедир ажылдаар чүве.

Суурнуң амыдыралынга бир төөгүлүг болуушкун 1961 чылда болган. Ол дээрге, колхозувусту совхозка кылдыр эде организастааны. Ынчан үстүкү черлерден чүү дээн болдур, оны ыаап-ла күүседири албан. Чыраа-Бажының, Чыргакының, Хорум-Дагның хамык чонун колхоз төвүнге чыгаш, сургап тургаш, «Чыраа-Бажы» совхоз деп 4 суурлуг улуг совхозту организастап тургусту. Чоннуң үнүн дыннавас, хөлүн эрттир үстүүртен албадаар чоруктарның хоразы кайы хире-дир чээ. Колхозтажып, совхозтажып, бир «бадылажып», бир «чарлып» турувуста, колхозтар тургустунганындан бээр барык 40 ажыг, совхоз болганындан бээр 30 ажыг чылдар эскет чокка билдиртпейн эрте дүже берди. Харын-даа демократия, ажык-чарлыг чорук эгелээни-биле мурнунда турган Чыргакы, Хорум-Дагның чону аңгылангаш, түс-түс суурларында колхоз-совхозтар апарган боттускайлан ажылдап турарлар ышкажыл.

Чыраа-Бажы суурда амгы үеде 490 өреге, 2400 ажыг чурттакчы чон чурттап турар. Суурда 30 орунну эмнелге, 500 ажыг өөреникчилиг ортумак школада 60 хире башкылар бар, 90 уруглар турар 2 каът садик, суурда болгаш Шык-Бажы сүт-бараан фермазында яслилер, 5 садыг, ажаалга кассазы, почта харылзаазы, чунар-бажын, баш таарар, чурук тырттырар черлер, клуб, библиотекалар, столовая, аалчылар бажыны доктаамал ажылдап турар. Совхоз тургустунгаш, 33 чылдарның нүүрүн көрүп турар-дыр. Бо үеним дургузунда суурда 2 аал ишти чурттаар 90 бажыңнарны тутган. Ол дээрге 180 өг-бүлелерни бажынбиле хандырган-дыр. Совхозтуң 15 хой, өшку коданнарының 13-ү электриг, фермадан аңгыда, 3 инек коданнарының 2-зи электри чырыктыг.

1993 чылда чүнү кылган бис? Суурнуң Ленин болгаш Титов кудумчуларын асфальтылаан, чаа спорт ордузун дооскаш, ажыглалда киирген. Экономиктиг реформаларны ханыладыр талазы-биле социал адырлардан садыг шугуму-биле дүн-хүнде ортумаа-биле 9 тонна хлеб-булочка кылыглары бүдүрер хлеб быжыыр чери, совхозтуң тараа шаңында далган дээрбезин база хлеб быжыыр бичии пекарняны ажыглалда кииргиэн. Бо дээрге сайзыралдыр!

Янзы-бүрү адырларда ажылдап чоруур кадрларыска чоргаарланыр ужурлуг бис. Суурда ажылдап турар кадрлар боттарыстың чонувустуң ажы-төлү, оларның ооллар, кыстары болуп турар. Кымнарыл ол? Кижи эмчизи, дээди эртемниг Николай Куулар, школа директору Никита Куулар, башкылар Зоя Ооржак, Куулар Кара-кыс, Ирина Санчы, Алексей Куулар, культураның алдарлыг ажылдакчызы Эрес-оол Куулар, көдээ ажылагыйның тускай эртемниглери Шужук Куулар, Мира Мундукай, Куулар Оолчукай, Анна Соян болгаш өскелер-даа-дыр.

Амгы үеде бистиң суму чагыргазында арат болгаш тараачын ажыл-агыйлар сайзырап турар. Олар ам 20 четкен. Арат ажыл-агыйын каш чыл бурунгаар дилим эгелеп кирген кижи хоочун агроном Куулар Комбу болду. Ол ооллары Делгер-оол, Делет база кеңэттери-биле демнежип алгаш, мал азырап, тараа, картошка тарып өстүрүп турган, күрүнеден алган өре-ширези-биле үзе санажып каапкан. Ооң үлегерин элерген аныяктар Семен Кара-Сал, Владимир Куулар, Ховалыг Көк-оол болгаш өскелер-даа эки түңнелдерлиг ажылдап турарлар. Бистиң сумуда ам аңгыларда болгаш хуу кижилерде 38 санныг чүк машиналары, тракторлар, чиик машиналар бар. Олар чонга ачы-дузаа чедирилгезин көргүзүп турар.

Оолак КАРА-САЛ.

Чыраа-Бажы суму чагыргазының даргазының орагы лакчызы.

ЭПТИГ АРГАЛАРНЫ ТЫВАР

Бай-Тайга кожуунда чурттакчы чонну ажылга хаара тудар төп тускай программаны ажылдап кылгаш, орта дүүштүр ажылчын туруштарны быжыглаар, кайы хамаанчокка штаттарны кызырарын болдурбас аргаларны дилеп турар. Ең ылангыя чаш уругларлыг иелерни, амыдыралы кошкак кижилерни, үр чылдарда ажылдааш, пенсия назыны чоокшулап келген улусту кызырылдага таварыштырбас, харын-даа улуг шалынныг ажылдарга тургузар негелде ындыг.

Ындыг турбуже, чамдык бүдүүлгелер продукция бүдүүтүнмес, сайгартынмас, өрелер төлеттинмес болуп турары-биле хоозурап, ажылчыннарны кызырып турар. (1994 чылда Бай-Тайга кожуунга 253 кижи кызырылдага таваржыр. Төөлүниң ажыл-агыйлар аразының механизастаттынган тудуг колониязы 60 ажылчынның 40 хирезин, тудуг-септелге участогу 45 кижинин 36-зын, кожуунның хереглекчидер ниитилели 34 кижинин кызырган бооп турар.

Чурттакчы чонну ажылга хаара тудар төпке 1993 чылда 262 кижи, бо чылдың эгезинде 141 кижи ажыл чок дээш бүүрүткеткен. 11 кижиге ажыл чоктун дузаламчы акшазын берген. 27 кижини пенсия назыны четкелек турда, эрте пенсиялаткан. 17 кижини Кызылда төптүн акша-хөрөнгизи-биле Кызылга чаа мергежилдерге өөреткен. Төөлинин «Мергежил» өөредилге-бүдүүлүг комбинадында 60 чолаачыны, 16 дааранықчыны, 12 поварны, 5 чазаныкчы-шеверлекчини, көдээ ажыл-агый мергежилинге 8 кижини — ниитизи-биле 101 кижини өртектиг курстарда өөредип турар, оон акшазын ажылга хаара тудар төп төлээр. Төөлинде ортумак школаларның 123 өөреникчизи база-ла бо «Мергежил» комбинатка тускай мергежил чедип алыр. Ол ышкаш төп шалын албайн, шелээже үнер ужурга таварышкан 35 ажылчынга ийи айнын ортумак шалынын төлеп берген.

Бай-Тал суурда амыдырал хандырылганын «Эзрениш» биче бүдүүлгезинге ийи миллион рубльдин чээлизин бистин аамы берген. Сөөлү үеде Тыва Республиканың Күш-ажыл яамызы чээлин акша бээрин соксаткан, ынчалзажок деткимче көргүзүрүнин субсидия деп адаар өске бир хевирин ажылап турар. Ылангыя тус-тус суурларда боттары оран-бажыңнарында бот-тускайлан ажылдап орар улуска суму чагыргаларының хайгааралы, удуртулгазы-биле ындыг арганын деткимчезин берип болур.

Ооң аңгыда, чурттакчы чонну ажылга хаара тудар төп ажыл чок кижилер сезонныг ажылдарга, чаагайжыдылгага, ашталга чорударынга, септелге кылганда, ук ажылдарның өртээнин чамдыын кайы-бир хамаарышкан бүдүүлгелер болгаш [illegible] лери-биле денге чартын [illegible] такчы чонга удуртукчуларга дыннадыр [illegible] даа бо ажыктыг.

Сарыг-оол ДЕМДЕК
Бай-Тайга кожуунда чурттакчы чонну ажылга хаара тудар төптүн директору.

◆ Социал айтырыг ◆

ИЙИ УГЛАНЫЫШКЫНЫГ

Тес-Хем кожуунның социал камгалал киллизи (эргелекчизи Розалия Дандар) кожуунның чурттакчы чонунуң социал камгалалын магадылаар болгаш экижидер талазы-биле эвээш эвес ажылдарны кылып турар. Ол киллизи ийи угланыышкынныг.

Бирээде, пенсия, пособие төлелгези.

Ийде, чоннуң социал камгалалы. Пенсия, пособие талазы-биле айтырыгларны ол киллизде 4 кижи харылап турар. Ында кымнарыл дээрге эргелекчи боду, улуг инспектор, кол бухгалтер база ында специалист.

Пенсионердернин болгаш пособие алырларның акша төлевирин кожуунның харылаза белдирр (начальниги Болат-оол Тирчин) оон салбырлары таралып акшакөпееэн үлеп турар. Ынчалза-даа пенсионерлерниң акшазы аажок саадаашкынныг.

Оон чылдагааны — күрүне банкызынче акша кирбейн турарында. Оон ыңай харылзаа белдири черле оожум, шүшпең ажылдап турары тодаргай. Ынчангаш пенсия, пособие таралылгазын «Деткимче» биче бүдүрүлгеге дәгзып каарын кожуунның чагырга чери өөренип көрген. Ынчалза-даа амдыызында ол айтырыгны чугаалажып көргеш, соңгаарлаткан. Үүге дизе оларда тускай машина-балгат, акша шыгжаан бүзүрелдиг чер чок.

1993 чылдың түннелибиле алырга. Тес-Хем кожуунда 2243 кижи пенсия, пособие ап турар. Оон иштинде назылап кырааны лээш 686 кижи, инвалидтер — 192, азырадыкчызын чидиргеннер — 608, чажындан инвалид уруглар — 146, бот иелер — 525, ажыл чок хамаатылларның уругларына пособиелерни 32 кижиге төлеп турар.

Кожуунда ортумак пенсияның түү — 55.334 рубль. Бир айда пенсия, пособие төлелгезинге ниитизи-биле 97 млн. рубльди чарыгдаары көрдүнген.

Шынында пенсия, пособие төлелгезин айның 3-тен 25 хүннеринде төлээр ужурлуг турган, ону күрүне банкызында акша эргилдези чок болганындан дыка саадаашкынныг чорудуп турары дээрге аажок чидиг, берге айтырыг болуп турар.

Бо талазы-биле чогуур хемчеглерни дарый алыры кожуунның чагырга черинден болгаш кожуунның социал камгалал киллизинден негеттинип турар, оларның сорулгазы болгаш соңгаарладып болбас хүннүң айтырыы-дыр.

Ийиги угланыышкын — чоннуң социал камгалалын экижидер айтырыг дээрге, үүгле кожуунның чагырга чериниң азы кожуунның социал камгалал киллизиниң шиитпирлээр ужурлуг айтырыы эвес база чер-черде суму чагыргаларының организация, албан черлериниң удуртукчуларының кичээнгейинге турар ужурлуг. Ол айтырыгны кожуунның социал камгалал киллизинде Л. И. Чурукпанга баштаткан 4 кижи харылап турар. Олар чаңгыс бот кырганнарның бажыңнарынга эзт-чем садып чедирер, оларның бажыңының иштин аайлап-арыглап бээрлер.

Кожуун төвү Самагалдайда безин үш ындыг кижи бар. Оон-биле чергелештир чедиңмес пенсионер өг-бүлелерге ыяш, хөмүр, оларны чедип алыр машина-техника дээш үүү чок дээр. Ындыгларже көрнүү албан апаар, үүге дизе олар чер-чурттуның хөгжүлдези дээш боттарының үезинде эвээш эвес ажылдарны кылып каан болгай.

Тес-Хем кожуунда социал деткимче фондузу бар. 1993 чыл иштинде студентилерге 80 мүн, пенсионерлерге — 78 мүн, уругларның чайгы лыштанылгазынга 30 мүн, байырлыг кежээлер организастаарынга болгаш кожуун төвү Самагалдай суурнуң тургустунганындан бээр 220 чыл болган оюн эрттирериңге — 200 мүн, чаңгыс бот пенсионерлерни халас чемгерериңге 179 мүн, суму чагыргаларында чедиңмесстерге дузалаамчы кылдыр 600 мүн рубльди социал хандырылга киллизи чарыгдаан. Кожуунда 12 пенсионерге хөмүрнүң өртээн төлеп берген.

Өөлет ЧИҢМИТ.

ХООЙЛУ МУРНУНГА БИР ДЕҢ ХАРЫЫСАЛГАЛЫГ

Хамааты негелдениң хөрээн көөр дээн Кызыл хоорай суду ийи удаа соңгаарлаан чыллагааны: суд мурнунга сөс тудуп, харыы бээр ужурлуг хамааты С. С. Конвизтин биллиңмес чылдагаан-биле суда келбээни. Хоойлу мурнунга бүгү хамаатылар бир дөмей ден харыысалгалыг болганда, судка келбээн чыллагаанын «Тыва комхарылзаштырыкчы компания» акционер ниитилелдиң директорлар чөвүлелинин даргазы Конвиз тайылбырлаар ужурлуг турган. Кажан суд эгелээнде, ындыг тайылбыр дынналбаан. Судту хүндүлевээни дээш харыысалга хоойлу ёзугаар көрдүнген дээрзин билбес кижи ол директор эвес-ле болгай...

Судтун ажык хуралы дараазында состав-биле 1994 чылдын июль 19-та эгелээн: даргалаан судья Р. Д.-Н. Соян, улус төлээлекчилери В. А. Бедарева, Г. Г. Иванова, секретары К. Ооржак, киришкеннер: прокурор Э. Ховалыг, болчукчулар В. И. Плотников, Д. Д. Дажимба.

Херектин тыптып келген ужуру мындыг: 1992 чылдын август 21-де акционер ниитилелдин кежигүннериниң ниити хуралынын шиитпири-биле ук ниитилелдин чиңгине директорунга болгаш баштаар чериниң даргазынга томуйлаткан Б. Т. Санчини 1994 чылдын июнь 18-те болган хуралдын шиитпири-биле аная идегевес чорукту чарлааш, АО-нун чиңгине директорунун болгаш баштаар чериниң даргазы албан-хүлээлгеден 1994 чылдын июнь 20-ден эгелеп хостаан (ол үеде Санчи ээлчеглиг шөлээге турган болгаш хуралга олурушпаан, а ниитилелдиң ийи үс ажыг кежигүннериңден хуралга үүгле 28 кижи олурушкан).

С. С. Конвизтин далаш-биле чылыдырганы ээлчег чок хуралдын ол шиитпири хоойлуга болгаш АО-нун уставынга өөрүштүр хүлээп алдынганын Б. Т. Санчи барымдаалааш, Кызыл хоорэйның улус судунга хомудалды киирип, дурум чок ёзу-биле хостатырган албан дужаалдарынга хатап тургузарын дилээн.

Кажан суд хуралы эгелээнде С. Конвиз ийи уткалыг мындыг медеглел кылган: биреэде, оон «ёзулуг» болчукчуу Кольчикова шөлээде, ынчангаш судту соңгаарладыры негээн, а херек кырында ол болчукчу шөлээде-даа эвес, ажылдап турар кижи болганийиде, судья Р. Соянга бүзүревейн турарын чарлаан. Оон сөөлүнде суд залынга үүгле улус төлээлекчилери Г. Иванова болгаш В. Бедарева олар артып калгаш, Конвизтин негелдезин болгаш медеглелин сайгарып көргеш, тускай шиитпирни хүлээп алганын суд хуралынга чарлаан: Конвизтин негелдезин болгаш медеглелин барымдаа чок деп санааш, суд хүлээп албаан.

1994 чылдын июнь 18-те болган хуралдын шиитпирин Б. Т. Санчинин хүлээп албаанының барымдаалары: бирээде, кажан ажылдакчы кижи аарып азы шөлээге турган үеде, ону ажылдан үндүрген туруп болбас, ийиде, Тыва Республиканың эт-хөренги күркомунун 1992 чылдын июнь 30-де бадылааны акционер ниитилелдин уставының 21, 22 пунктуларын ёзугаар ниитилелди эргелеп башкарарының дээди органы — акционерлернин чылда бир удаа чыылдырар ниити хуралы болуп турар. Ынчаарга ниитилелдин баштаар чериниң даргазын, даргазының оралакчыларын, кежигүннерин, директорлар чөвүлелинин кежигүннерин, ревизия комиссиязының кежигүннерин үүгле ол хурал соңгуур азы хостаар эргелиг дээрзин АО-нун уставының 24 пунктузунун адаккы «в» пунктузунда айытган. Ол-ла уставтың 23 пунктузунда көрдүнгенин ёзугаар алырга, ээлчеглиг хуралды чыылдырарын 30 хонук, ээлчег чок хуралды — 20 хонуктан орай эвесте чарлаар ужурлуг. А бо чылдын июнь 18-те болган хуралды, бирээр үүгаалаарга, бир янзы «күрүне эргилдезин» үүгле 18 хонук бурунгаар, тодаргайлаарга, «Тувинская правда» солунга 1994 чылдын май 31-де чарлаан. Акционер ниитилелдин чиңгине директорунун болгаш баштаар чериниң даргазының албан-дужаалдарындан Б. Т. Санчини халаар дугайында айтырыгны хуралдын хүн айтырыынга ынчаарга киирбээн болгаш, кажан ээлчег чок хурал эгелээнде, ам немей киирген АО-нун уставынга өөрүшкек болган. Үште, хамааты Санчи Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутады эрге-хүлээлгелерин 1994 чылдын мартта соксаткан турган. Ынчаарга «Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутадының эрге-байдалының дугайында» Тыва Республиканың 1993 чылдын октябрь 22-де Хоойлузунун 36 үүлүнге дүүштүр хамааты Санчи бир чыл дургузунда, тодаргайлаарга, 1995 чылдың мартка чедир кандыгдаа ажылдан үндүрткен туруп болбас.

Хамааты болгаш кеземче херектерин сайгарган суд хуралдарынга хөй удаа олуржуп келген кижи мен. А хамааты С. С. Конвизтин суд хуралынга мегечизин, нүүлүүзүн пат-ла кайгадым. Суд сайгарылгазын будулдурарын ол хөй удаа ораладжып, «АО-нун уставын Санчи каржызыбиле үрээн, ынчангаш анаа идегевес чорукту чарлаан бис. Акционер ниитилелдин ээзи Санчи эвес, а бистер бис» деп чеже-даа катап судка медегледи. А чогум уставтын кандыг пунктузун Санчи кажан, канчаар үрээнил деп айтырыгга хамааты Конвиз чаңгыс-даа огулуг харыыны берип шыдаваан.

Акционер ниитилелдин чиңгине директорун болгаш оон баштаар чериниң даргазын кажан ол шөлээлеп турган үезинде нүүлдээшкин-биле буруудаткаш, ону чайлаткан сөөлүнде, оон орнунга боду азы бодунун чоок кым-бир кижизин киирерин хамааты Конвизтин оралдашканы илден болду. «Санчини ажылдан 1994 чылдын август 1-ден эгелеп хостаар» деп Конвизтин судка медеглели база мегe болган. А херек кырында Санчини кажан ол шөлээге турда, 1994 чылдын июнь 20-ден эгелеп албан-дужаалдарындан «идегевес чорук дээш» деп чылдак-биле хостаан болуп турар. Бар бүгү документилерни болгаш херечилер В. Ф. Воловиктин, Л. Н. Заволжскийниң өөрүшкек ёзугаар алырга хамааты Санчи 1994 чылдың май 23-тен июль 21-те чедир ээлчеглиг шөлээге турганын суд тодаргайлаан. Санчинин судка негелдеринин болгаш дилээн оон болчукчузу В. И. Плотников бүрүү-биле деткээн. Прокурорнун түннелинин уткалы: хамааты Санчинин негелдезин хандырып болур. Ажылчыннарны болгаш албан-хаакчыларны дүрүм ёзугаар үндезин чокка азы доктааткан чүрүмнү үревишаан, ажылдан үндүрген болза, оларны мурнуку ажылынга катап тургузары Россия Федерациязының Күш-ажыл дугайында хоойлулар кодекизиниң 213 үүлүнде көрдүнген.

Хереки суд кичээнгейлиг сайгарып көрген сөөлүнде, шиитпирни хүлээп алыры-биле тускайланган соонда, ук шиитпирни чарлаан. Россия Федерациязының хамааты-чорудулга кодекизиниң 191-197 үүлдерин улус суду удуртулга болдурбушаан, дараазында шиитпирни хүлээп алган: «Тыва комхарылзаштырыкчы компания» акционер ниитилелдин чиңгине директорунун болгаш баштаар чериниң даргазының албан-дужаалдарындан Баир Түлүшевич Санчини 1994 чылдын июнь 20-ден эгелеп хостаар дугайында акционер ниитилелдин 1994 чылдын июнь 18-те хуралының шиитпирин күш чок деп санаан. Ынчангаш Б. Т. Санчини ук ниитилелдин чиңгине директорунун болгаш баштаар чериниң даргазының албан-дужаалдарыңа суд катап тургускан. Ол шиитпирни чарлаан үеден соңгаар 10 хонук хуусаала Тыва Республиканың Дээди судунга хомудалды киирип болурун суд доктааткан.

Хоойлуну болгаш акционер ниитилелдин уставын каржызы-биле үревишаан, хамааты кижини мынчаар нүүлдеп, куду көрүп, дорамчылааны, оон ат-алдарын, арын-нуурун баксырадып, моральдыг улуг когаралды чедиргени дээш хомудалды судка киирер, негелдени кылыр бүрүн эрге кымда-даа бар дээрзин демдеглээр болаан мен. Ынчаарга Конвизтин болгаш оон бөлүүнүн хөделиишкиннери үүгле Санчиге улуг угланган эвес, харын Тыванын экономиктиг амыдыралынче, экономиктиг бот-тускайлан чоруунче дорт халдаашкынның үүгле баштайгы эгези-дир деп санаар мен.

Мээн бо бодалымның алыс утказы номчукчуларга биллиңгир болзун дээш, маңаа бичии тайылбырны кылып көрейн. «Тыва комхарылзаштырыкчы компания» дээр амгы акционер ол ниитилел 1992 чылдын июль 17-де тургустунган үүве. Тодаргайлаарга, оон мурнунда бүгү Тыванын экономиктиг амыдыралынга кайгамчык улуг рольду ойнап келген Күрхандырылга черин хуужукканы, биргээр чугаалаарга, ону хуу кижилериниң холунче аная-ла шилчидипкени — улуг частырыг болган деп санап чоруур кижи мен. Республиканың экономиктиг бүгү хандырылгазының өзээ Күрхандырылга черинин холунга туржук чоп.

Ужуру болза, Күрхандырылга чери күрүне компаниязы болуп, күрүненин холунга артар ужурлуг турган. Ол хире чугула будүүлге черин хуу кижилерин холунче шилчидиптерге, чамдык чазыйчилби кижилер ону ам шуут эжелеп алырын ораладжып эгелээни ол-дур. Хуужудулганы чамдыкта сарыл чок ёзу-биле кылып турарыстың чаржынчыг, хараадаанчыг, харын-даа коргунчуг түүнелиол-дур ийин. Күрхандырылга черин акционер ниитилел, биргээр чугаалаарга, хуужукканының түннелинде, бажын ажыр байып алган ийи-чаңгыс кижилернин бар болу берген чажыт эвес болгай. «Тыва комхарылзаштырыкчы компаниянын» кусели-биле миллиард-миллиард хөрөнгини шингээдип алгаш, Саян артынче арлы бээрин азы Тыванын экономиктиг амыдыралынга тергиилеп, улам-на байырын күзеп турар чазый-чилби кижилериниң бары чажыт эвес. Бо дугайында Конвизтин болгаш оон бөлүүнүн арын-нуур чок, хоойлу сагыыс, судту хүндүлевес хөделиишкиннери тодаргай бадытканы ышкажыл. Тыванын амгы болгаш келир үеин дээш сагыш ковап чоруур ак сеткилдиг кижилер, оларның аразында чиңгине директор Б. Санчи бо дугайында хандыр бодап, суд сайгарылгазындан чогуур түннелди кылыр ужурлуг. Конвиз болгаш оон бөлүү моон соңгаар-даа ындыг хөделиишкиннерни кыла бербес деп магадылал кымда-даа чок дээрзин билип алзыннар. Оларның бо хөделиишкиннери дээрге ук кижилернин үүгле баштайгы шенелде базымы дээрзин база билип алзыннар. Ам дораан эвес-даа бол, «Тыва ком

КАЛЗАҢМАЙ ДЕП КЫМЫЛ ОЛ?

Төөгү билбес — төөрээр, төрел билбес түрээр.

КАЙГАЛ Калзаңмай азы Ногаан-Панза деп кижи черле анаа эвес уктуг Оюн Калдый деп кижиниң оглу чүве-дир. Бичиизиндеи-не бирде мында, бирде ында көстүр, сураа — сумуга сыңмас, ады —арбанга артпас эрес кылдыр чаяаттынган. Ынчангаш ооң Хомду дайынынче аъттанган тыва шеригниң иштинден 18 харлыг ийи-ле кижиниң бирээзи болганы таварылга эвес.

Хомду дайынынче аъттанган шериглер ийи кезектен тургустунган: бирээзи — амбын шерии азы чазак шерии, өскези — эки туоачылар азы сүзүк шерии. Эки турачылар боттары чыглып келген, а чазак шерини амбын ноян Комбу-Доржу тускай даңзы езугаар хавырып алган. Ындыг болганда амбын шериниң эргези улуг, боо-монгуну, ок-чемзекти, аъш-чемни болгаш аът-хөлгени олар баштай алыр, а сүзүк шерии оларның артыкшылын маңаар, диленир азы боттары ол бүгүну кызыл холу-биле тып алыр. Ынчангаш Кайгал Калзаңмай моол бүрүн эргелиг амбын шерии болуп аъттанган.

Калзанмай дайын соонда кайгал адын салбаан, харын, Панза деп атка база чединген. Чүге дээрге ол аът-мал орнаар, сайгарар, ынай-бээр шуудар — панзалаар талазы-биле ховар кайгалдарның база бирээзи турган. Ам турган болза, езулуг панзачыларның (сайгарлыкчыларның) бирээзи турар ийик. Мен ону кайгал Кош-Кулак-биле база харылзаалыг турган болду бе деп каразып тур мен.

Калзаңмайның салгалы

Калзанмайның кады төрээн акызы Оюн Чалбаа Калдый 1892 чылдан 1960 чылга чедир чурттаан. Фронтуга хөй дузаламчы берген Чүгүрүк-Аъттыг деп кижи ол. Колхозка-ла ажылдап чораан. Ооң бир уруу ам маадыр не Эренчин Саар ол. База бир кады төрээни — Биче-оол Эренчин Калдый. Ол 1902 чылдан 1956 чылга чедир чурттаан. Калинин аттыг колхозка чылгычылап чораан. Ооң оглу Кара-Белек база Беллир-Арыгда.

Чогум Калзанмайның болгаш ооң өг-бүлезиниң уруглары он ажа бээр. Амыдыралдың аайы-биле авалары, ачалары ангы-ангы-даа болза, бо хөй уруглар ол-ла өгге чурттап, аная өзүп-доругуп, кады кижизиттинип, ооң ол-бо чүкче үнүп чорааннар. Ам оларның ат, фамилиялары өске-өске-даа болза, өг-бүлениң алыс дөзү дөмейде Калзанмайга барып үзер.

Калзаңмайның өг-бүлезиниң бүгү ажы-төлү-биле кады-кожа чурттап, өөренип, ажылдап келдим. Ындыг хиремде оларның салымчолун, нарын амыдыралын эскербээн болдум. Ынчангаш оларны шыдаар шаамбиле адаарын ораллажып көрейн. Ол хире сурагжаан, ол хире алдарлыг, ам арта мугур чүс харлап турар дайынчының арткан салгалын улус сонуургаар, бо аттар төөгүне херечи болуп артар-даа болгай.

Долгар (Доржу), Раиса Калзановна, 1924 чылда Чыргаландыга төрүттүнген. Назынының хөй кезин Самагалдайга ЗАГС эргелекчилеп эттирген. ам Кызылда, бо чылын 70 харлап турар. Долгат Мария Калзановна 1926 чылда төрүттүнген. Тес-Хемниң Берт-МАР-ның шүүгү сайдының Бурганныг (Ү. Шынаа) хүрээзинче чоруткан бижинде кайгал Шалык Кош-Кулакты тудуп бээрин, азы өрезин эгиттирерин дилээнин көрген мен. Ол-ла кижиниң адын сөөлзүредир, 1928 чылдың алды айда Тес-Хем кожкомунуң даргазы, Чыргаланды чурттуг Оюн Дуңгулактың отчедундан база көрдүм. Кайгалдарны болгаш панзачыларны мактап турар апарган болганда, Чыргаландының чамдык кайгалдарын болгаш оларның ырларын утпаанымны чугаалап каайн.

Оюн Калзаңмай сумунуң идепкейлиг кижилериниң бирээзи турган. Черле эрес, ооң-биле кады билбес чүвези чок, өттүнүүчел болгаш өөренничел, үжүк-бижикти дораан-на шингээди шаап алган. Чугаакыр, хөглүг, ажык: «Кадай оглу кайгал Калзан катты чокка чурттаар эвес, калга бенин хайнак күну кастаг чокка турар эвес». Аревэ үүрү болгаш арбан даргалаан, ынчалза-даа ооң кончуг таарыжыр ажылы сумунуң хынап байысаар даргазының хүлээлгези болган.

Калзанмайның экиргээн чон кайгаар Ооң улустан чүве харамнаныр деп чүве билбези шуут кайгамчык, эш-өөрүнге эзерлиг аъттындаа дүжүп берипти. Кымбир кижиге чүү хөрек болдур, боду тып берипти. Эъдин-даа кезип бээриниден чалданмас. Ооң назынының арай-ла кыска болганы хомуданчыг, чүгле дөртен үш хар четкеш, 1937 чылда, төөгүнүң база бир өскердиишкининиң үезинде, чырык черич каггаш, чыргалан ораныччe чораан.

Даггa бүгү назынында мал эмчилээн. Оюн Хавак Калзаңовна 1928 чылдан 1989 чылга чедир чурттаан. База-ла Берт-Даггa поварлап, малчыннап чораан.

Хомду дайынының киржикчизи Оюн Калзаңмайның 100 хар харлаанының байырлалын кол белеткеп турар кижи — Оюн Бугалдай (Чыргаландыда он дыка ажыг Бугалдайлар бар, оларны Бугалар дижир, оларның ийизи кыс) Калзанович. Бүгү назынын Советтер ажылынга берген. Баштай Чөөн-Хемчик райкуускомнуң секретарынга дөрт чыл болган, ооң Улуг-Хемниң Арыг-Үзүүнге көдээ Совет даргалап-ла чораан. Шагаан-Арыгның амыдырал хандырылга комбинадын каш чыл директорлапкаш, Хайыраканы сумузунуң чагырга даргазындан пенсиялаан. Кадайы— садыгжы. Виктору Кызылда прапорщик. Риммазы — мал эмчизи эртемниг, райпо даргазының оралакчызынга-даа ажылдаан, ам сайгарлыкчы. Сергейи — Кызылда прокуратура ажылдакчызы. Саяназы — школачы. Олар шуптузу дайынчы кырган-ачазының 100 харлаан байырлалынга киржир.

Бугалдайның Делгермаа дуңмазы — Чыргаландыда малчын. Лаажап хөөкүй-биле чаңгыс классчы мен. Агроном эртемни деңге доозуп алгаш, колхозка кады ажылдап чордувус. Ам көдээ ажыл-агый эртемнериниң кандидады Борбак-оол-биле, Ак-Туругла башкы Янчаймаа-биле база кады өөренип чордум А Хандагайтыда Саар бүгү назынында дааранныкчылаан. Ооң уруу Мартаны шыдыраага удар кыс ховар, ол республиканың каш дакпыр чемпиону. Ооң ынай кымныдаа сактып шыдавадым, хомуданчыг чүве болу бергэ, буруумну баш буруңгаар миннип ор мен. Мээң дайынчының өг-бүлезинге хамаарыштырар улузум бо-ладыр.

Чүге дайылдажыр апарган бис

ТЫВАДА «Чиңгис-Хаан бугазы» дээр бугаларны ора-сомазы ам-даа хевээр. Ол хаан биске тараа тарып бээр дээш, Тываже чүткүп орбаан-на болгай. Дарлаар, үптээр, алыр-чиир дээш, аг-шерии-биле бо чуртту эжелеп алганы ол-дур. Ооң уламындан 1207 чылдан бээр черле өөдөлиг чүве көрбээн бис. Урянхайның түмен улузу моол эргетениң тергиделинин, үзүк-соксаал чок сегиржин алыышкыннарының түңнелинде улуг хоозуралга таварышкан.

Алдын-Хааннар, Джунгария күрүне база тываларга хосталга болгаш эки амыдырал бербээннер. А 1758 чылда маңчы-кыдаттың аспаанче кирген соонда, шуут берегдээн бис. Хоозурал, аш-чут, базымча-дорамчылал лиргелген. Үндүрүг-хевыт улгаткан, эрге-шөлээ казыттынган. Маңчы-кыдаттың тергиделги маңаа 155 чыл үлөмчылаан. Чыл сайында Богда-Хаанның албанынга тос мүң киш кежи төлөп, өртээлдерни, хараалдарны аъш-чем, мал-маган, аът-хөл, өг-өреге, ажылчын күлдар-биле халас хандырып келдивис. Ооң кырынга үптеттирип, тонатпырып, базындырып, чиижен садыгжыларга кончуттуруп, бараан өртээниң кырынга улуг хөө төлөп пат болган бис. Мындыг амыдыралга канчап шыдажырыл? Хосталганы хол-биле чаалап албастын аргазы чок апарганының ужуру ол.

Бистиң өгбелеривис анаала олурбааннар, шыдаар шаа-биле демисежип, хосталга дээш түржүп келгеннер. Ынчалза-даа хамык күш, эрге-хоойлу, боочепсек оларда-ла болгай. Ылаңгыя 1901 чылда маңчы-кыдаттың чагырга боттарының садыгжыларынга Тывага хостуг садыглаар эрге берипторге, биске байдал шуут шыдаттынмас болуп келген. Кыдат болгаш орус садыгжылар аразында адаанныжып, тываларга хөй чаяли бергеш, ооң хөөнүн улгаттыр алыр апарган. Ол үеги эртемден Р. Кабо 1934 чылда мынчаар бижээн: «Аър-берге күлдарының болгаш дарлаалдың чылдарында араттарның өшажээчи бүгү кыдат лангыларны буза шаварынга чедирген. Чон демисежип үнгеен». Ынчангаш хосталга берген.

Демиселдиң эгези

КЫДАТКА Синьхай революциязы маньчжурларның Цинь династиязын 1911 чылдың октябрьда дүжүр октааш, буржуаз-демократтыг республиканы доктааткан. Ноябрь 18-те Ургага Моолду тускай догуннаан күрүне деп чарлаан, а декабрь 26-да Богда кегээн Чыпсын-Дамба кудуктуну «хөйүнге кедүрткен» моол хаан кылдыр дүжүлгеге чалап саадаткан. Декабрь 16-да Улаастайның чанчын сайыды моолдарга чепсээн дужаагаш, эрге-чагыргазын чайлап берген. Бо бүгүнүң уламындан Тывага феодалдарның эргечагыргазы сулараан. Мындыг таарымчалыг байдалды ажыглааш, Моол-биле кызыгаарлашкак мурнуу кожуннарның араттары 1911 чылдың декабрьда национал-хосталгалыг шимчээшкинни өскүдүп үндүргеннер.

Кол сорулга — кыдат эжелекчилерни чурттан үндүр сыварары, оларның чондан кончуп, мегелеп, хөөлеп алган хөрөнгизин хураап алыры, чиижен бүүзелерни чок кылыры. Ынчангаш 1911 чылдың декабрьның ийиги чартында Эрзинге база Теске «Бо Яньбоу» деп бүүзени араттар бүгү салбырлары-биле катай-хаара бузуп, өттөдип, тоймаглап, үптеп каапканнар. Бо демисел дораанца нептереп эгелээн. 1912 чылдың эгезинде ындыг сегиржин алыышкын Өвур кожуннуң девискээринче, ооң Таңды арызының Элегесче, Улуг-Хемче калбарын чоруп каан. Чамдык черлерге дайын шинчилиг, боо-монгулуг, өлүм-чидимниг демисел чоруп турган.

Араттар чамдык кыдаттарны сүдтап турганнар. Чижээлээрге, хөй араттарның хомудал негелдезин бадырымдаалааш, кижи хөңнү чок чазый болгаш дерзии Аңгыр-Луудай дээр шолалыг кыдат садыгжының амызын алыр деп шинтирлээн. Тура халышкан араттар кыдаттарның чондан хавырган хамык малын, эт-хөренгизин, өлүк-бышкаан делир хураап алгаш, чонга үлеп турганнар.

1912 чылдың апрель айда кыдат бүүзелериниң барык-ла шуптузу чок кылдынган, кыдат эжелекчилерден Тыва арыглаттынган. Чүгле чаңгыс Буян-Бадырғы ноян Даа болгаш Бээзи кожуннарның 83 кыдат садыгжыларын, бүгү бүүзелериниң болгаш оларның салбырларының бараанныарын, чондан хавырган мал-маган, өлүк, алгы-кеш болгаш өске-даа хөрөнгизин Чадаана хоорайга белгеш, бир мүн аг-шеригге дүн-хүн чок камгалаткаш турупчаг 1912 чылдың март 7-де Хомдуже бижээн чагаазынга кыдат садыгжыларны, араттардан камгалап турарын дыннаткаш, үймээнчи араттарның баштынчыларын тудуп, оларга кеземе көргүзүп турарын мактанмышаан, «мени өлүрөр, чилирер деп турлар» деп чаргыдашкан.

Буян-Бадырғы ноян 262 шеригни чыгташ, баштай 42, ооң соонда 58, ооң 33 аратты туттургаш, эринделипшаажыладып, хөрөөн үскен. 7 кижиге дөңгү кедирген. 1912 чылдың июнь 7-де амбын ноян Комбу-Доржуже Буян-Бадырғы бижик чоруткан: «Чаатыда Донгак Хорлуу аалынга 200 кижи чыылгаш, Чадаанага тутурган дээрбечилерни хостаан. Аткылажыышкын үезинде Чооду Сарыг-оол, Шалык Алыр-Салаа, Оюн Лопсан, Оюн Кашпык-оол оларны тутказ, демирлеш, сидерже бижик-чарлыг чоруттувус». Чадаана хүрээзинче камбы ламазы Лопсан-Чамзы чонну дедир сурталлап, кыдаттарны дүймелеп болбас, сонгу назынга багай болур, кыдаттарны үптээн кижилерни шаажылаар деп турган Моолдактар чеже-даа хөй болза, араттарның шимчээшкини 1912 чылдың июль айда Тываны маңчы-кыдат дарлаалдан хостаан.

Дайынче

БАЯН-ТАЛАДАН 80 харлыг Күүлар Лопсан (Дөңгүр-оол) 1971 чылда мынча деп чугаалаан: «Бээзи кожуннуң моол даргазы Сандаг деп кижи рымдаалааш, кижи хөңнү чок чазый болгаш дерзии Аңгыр-Луудай дээр шолалыг кыдат садыгжының амызын алыр деп шинтирлээн. Тура халышкан араттар кыдаттарның чондан хавырган хамык малын, эт-хөренгизин, өлүк-бышкаан делир хураап алгаш, чонга үлеп турганнар.

1912 чылдың апрель айда кыдат бүүзелериниң барык-ла шуптузу чок кылдынган, кыдат эжелекчилерден Тыва арыглаттынган. Чүгле чаңгыс Буян-Бадырғы ноян Даа болгаш Бээзи кожуннарның 83 кыдат садыгжыларын, бүгү бүүзелериниң болгаш оларның салбырларының бараанныарын, чондан хавырган мал-маган, өлүк, алгы-кеш болгаш өске-даа хөрөнгизин Чадаана хоорайга белгеш, бир мүн аг-шеригге дүн-хүн чок камгалаткаш турупчаг 1912 чылдың март 7-де Хомдуже бижээн чагаазынга кыдат садыгжыларны, араттардан камгалап турарын дыннаткаш, үймээнчи араттарның баштынчыларын тудуп, оларга кеземе көргүзүп турарын мактанмышаан, «мени өлүрөр, чилирер деп турлар» деп чаргыдашкан.

Буян-Бадырғы ноян 262 шеригни чыгташ, баштай 42, ооң соонда 58, ооң 33 аратты туттургаш, эринделипшаажыладып, хөрөөн үскен. 7 кижиге дөңгү кедирген. 1912 чылдың июнь 7-де амбын ноян Комбу-Доржуже Буян-Бадырғы бижик чоруткан: «Чаатыда Донгак Хорлуу аалынга 200 кижи чыылгаш, Чадаанага тутурган дээрбечилерни хостаан. Аткылажыышкын үезинде Чооду Сарыг-оол, Шалык Алыр-Салаа, Оюн Лопсан, Оюн Кашпык-оол оларны тутказ, демирлеш, сидерже бижик-чарлыг чоруттувус». Чадаана хүрээзинче камбы ламазы Лопсан-Чамзы чонну дедир сурталлап, кыдаттарны дүймелеп болбас, сонгу назынга багай болур, кыдаттарны үптээн кижилерни шаажылаар деп турган Моолдактар чеже-даа хөй болза, араттарның шимчээшкини 1912 чылдың июль айда Тываны маңчы-кыдат дарлаалдан хостаан.

КОЖУУН ТӨВҮНГЕ БАЙЫРЛАЛ

Чаа-Хөл суур тургустунганындан бээр бо чылын мугур чээрби чыл болган. Кожуун төвүнүң чурттакчылары болгаш ында «Найырал» совхозтуң коллективи баштайғы чартык чылда ажыл-ижиниң түннелдерин үндүрүп, моон сонгааргы сорулгаларын чугаалажып, төрээн суурунуң юбилейин ажыл-ишчи өзүбиле демдеглээн. Суур чагыргазының даргазы З. А. Монгуш төрээн суурувустун байырлалы эгелээнин бодунуң аянныг үнү-биле чарлаарга, чыылганнар адыш часкаашкыны-биле өөрүшкүлүг уткаан. Рынок харылзааларын че шилчиринин бо берге үезинде суур байырлалын эртирип турары черле өөрүнчүг болбайн канчаар.

Байырлалга чүгле чалыылар эвес, харын хоочуннарның арбын келгени база өөрүнчүг. Оларның аразында — Адачурттуң Улуг дайынының киржикчизи, дайынчы хөй шанналдарның эдилекчизи А. Н. Сундуй, күш-ажылдың хоочуннары Р. С. Хунай-оол, Т. Б. Бавуу болгаш ооң-даа өскелер.

Бо эрткен чылдарның дургузунда кожуун төвү элэңсайзыраанын суур чагыргазының даргазы демдеглээн. Ам-ны үеде Чаа-Хөлде 480 өреге (өг-бүле), 5 мүн ажыг чурттакчылар, 24 организациялар, албан болгаш бүдүрүлге черлери бар. Кожуун, ооң төвү шагдан бээр хөй национал-дарның чурту болуп келген болгаш ам-даа ындыг хевээр. Суурда амгы үеде тыва, орус, украин, белорус, бурят, хакас, татар, чуваш, калмык, ненец националлыг хамаатылар чаңгыс өг-бүленин кежигүннери ышкаш, эп-найыралдыг чурттап, бот-боттарынга деткимчени көргүзүп турары черле дыка өөрүнчүг.

Хөй националдарның чурту— Чаа-Хөл кожуунунуң ажыл-агыйлары бо чылдың часкы тарылгазын багай эвес эрттирген, мал ажылынын талазы-биле көргүзүглер чүгээр болганын байырлал үезинде демдеглээн. 1994 чылдың июль 1-де чедир кожуунунуң ажыл-агыйлары 200 хире бодо малды сайгарган, 3223 центнер сүттү саткан.

Кожуунуң девискээринде арат ажыл-агыйларының саны амгы үеде 77 четкен, оларга нинтизи-биле 5112 гектар шөлду быжыглаан, бир арат ажыл-агыйга ортумаа-биле 66 га участок онаажып турар. Коллективтиг ажыл-агыйлар-биле чергелештир арат ажыл-агыйлар чер болгаш мал ажылының продукциязын бүдүрер база сайгарар талазы-биле ам көскү черни ээлеп турар апарган.

Ажыл-ишчи байырлалдың үезинде оюн-тоглаа, спортчу маргылдаалар база болган. Ынчаарга байырлал байырлал, ажыл —ажыл-ла болгай. Ынчангаш суур чагыргазының даргазы бодунуң түннел чугаазын моон сонгааргы сорулгаларга тураскааткан. Бирги эзлчегде эн чугула сорулга —келир кышка уткуштур мал чемнерин белеткээри, дүжүттү чидириг чокка ажаап алыры, суурнуң болгаш черле ынчаш, бүгү кожуунунуң мурнунда турар социал айтырыгларны өйшаанда шинтирлээри болур. Чаа-Хөл суур—кожуун төвү болганда, арыг-шевер, чаагайжыдылга болгаш ногаанчыдылга база корум-чурум талазы-биле үлегерин өске суурларга көргүзер үжүрлүг деп бодал илергейлеттинген.

Айлан МОНГУШ.
Чаа-Хөл суур.

ОЗАЛ-ОНДАКТАН ЧАЙЛАП ЧОРУУЛУҢАР

Оруктарга, кудумчуларга автомашиналарның озал-ондаан болдурбазы — чүгле КАИ ажылдакчыларынын эвес, харын хамааты бүрүзүнүн чугула хүлээлгези. Ынчаарга Кызыл хоорайның оруктарынга озал-ондактарның саны кызырылбайн, байдалдың дүшкүүрлүг болуп турары хомуданчыг. Бо чылдың чүгле июнь айда безин найысылалга 60 озал-ондактар болган түннелиинде 26 кижи кемдээшкинге таварышкан, 5 кижи амы-тынындан чарылган. Өлген беш кижиниң үжү 16 хар чедир назылыг элээдилер болган. Байдал мындыг дүвүренчиг турда, оортан чогуур түннелди кылыр үе келбээн бе?

Орук шимчээшкининин дүүмнерин бичии уруглар болгаш чамдык чолаачылар үреп келгенинин үржүүнда оруктарга озал-ондактар болуп турар. Бо чылдын июль 2-де хоорайның № 40 магазинININ дужунга республиканың Юстиция яамызының УАЗ-469 автомашиназының чолаачызы 9 харлыг Ф. Виталийни тавартыпкан. Ол оол хенертен орукче үне халаан, ынчангаш автомашинага таваржып, кемдээн. 1994 чылдын июль 4-те «Жигули» автомашинанын чолаачызы А. А. Артай_оол Кочетов кудумчузунга хенертен үне халаан А. Русланны тавартыпкан. Ол бичии оол бава амытынындан чарылган. Чолаачы В. Ю. Сапогов Щетинкин-Кравченко кудумчузунга үш харлыг оолду база бастырын каан. Бичии болгаш элээдилер, а ол ышкаш чолаачылар бир эвес кичээнгейлиг болуп, орук шимчээшкининин дүүмнерин шынгыы сагаан болза, оруктарга ындыг озал-ондактардан чайлап болур турган.

Оруктар чоогунга көстүп келген бичии уруглар тавартпас дээш чолаачы бүрүзү эн-не овааарымчалыг болур хүлээлгелиг. Оруктар белдирлеринге, бажыннар херимперинин иштинген кудумчуже үнерде, чолаачылар эн-не овааарымчалыг болур ужурлуг.

Анатолий СТЕБАКОВ.
Автоинспектор.

ООРЛАРГА ӘРШӘӘЛ БЕРБЕС

Арын-нүүр чок чорук ышкаш чаржынчыг чүве чок. Мээң кожам болур аныяк уругну «аалчылары» черле амыратпас, дүн дужерге-ле, дыш бербес, соктап тура хонарлар.

Бир катап кожам уруг дүне ол-ла эштери удутпас боорга, эжинин бажынынга хонуп чыдырда, телевизор болгаш бажын иштиниң өскедаа хереклерлин оорлап аппарган болган. Өске кымдаа эвес, ол дуймайга кээп турар өөнуктери оорлаары чугаажок. Оорлар Ийи-Тал чурттуг Шой-оол биле Эрес-оолдуң оолдары болганнар. Кончуун көрүнөр даан, боттарының таныыр, билир кыс эжин ынчаар тазартыр оорлаар деп чүвени мынча назыла бир дугаар дыннап тур мен.

Кожуннуң иштики херектер килдизинин истелге салбырының ажылдакчылары, улус суду шак мындыг арынүүр чок оорларны амдажытпайн, хөрөөн шыңгыы көөр болза чогуур. Чон шак бо оорлардан кортпайн, оларбиле демиселди күштелдирип, шагдаа черлеринге дыннадып турарын күзээр-дир мен.

Мээң билип, чонуун чугаалажып турары-биле алырга, бо оорлар хөй бажын-балгаттарны оорлаан болгаш улус бастып-дорамчылап чанчыга берген Шак ынлыг аяа долган оорларга ам артык аяк сөннээн ажыы чок. Оорларның оруу мунгаш, оларны туткан соонда, шыңгыы шиитклди онаар херек.

Кадыргы КЫРГЫС.
Улуг-Хем кожуун.
Хайыракан суур.

БОО-ЧЕПСЕК КАДАГАЛАЛЫН ЧУРУМЧУДАР

Сүт-Хөл кожуунуң прокуратуразы 1994 чылдың апрель айда кожуун девискээринде организация, бүдүрүлге, албан черлеринде база хамаатыларның хуу эдилелинде боо-чепсектин кадагалалының дугайында хоойлуждулганын күүселдезин хынап көрген. Прокуратура ооң ынай иштики херектер килдизинин чөпшээрел системазының ажылынын хыналдазын кылган.

Хыналдадан илерээни болза, кожуун девискээринде дайынчы чепсектиг Сүт-Хөл кожуун чагыргазының ИХК-зы, албан-хүлээлге чепсектиг «Сүт-Хөл» аңныыр-тывыш участогу бар болгаш хамаатыларның хуу эдилелинде хамааты боо-чепсек бар. Ол чепсектин кадагалалы иштики херектер килдизинин хуу чепсээнден ангыда, РФ-тин «Чепсек дугайында» Хоойлузунуң негелделериниң каржы хажыдыышкыны-биле кылдынып турар болган.

«Сүт-Хөл» аңныыр-тывыш участогунуң албан чепсээ: биче калибрлиг ТОЗ-08, ТОЗ-17-лер кадагалаарынга кандыг-даа таарымчалыг байдал тургустунмаан, шыгжамыр черинде чыдып турар. Хоойлунуң негелдезин өзүгаар боо-чепсекке хамаарылга чок кижилериниң чедер аргазы чок, айыыл болбас шыгжамыр черинге ол калагалаттынар үжүрлүг. Ук участоктуң баштаар чери боо-чепсек кадагалаарынга дериттинген тускай шыгжамыр черин дарый кылбас болза, боо-чепсек эдилеп, кадагалаар тускай чөпшээрелин хавыртып болуруп айтыксадым.

А чөпшээрел системазының инспекциязы участокка боочепсек салып алыр, эдилээр, кадагалаар чөпшээрел бээриниң мурнунда кадагалаар шыгжамыр чери бар болгаш тускай дериттингенин хынап көөр турган.

Ол-ла аңныыр-тывыш участогунда боо-чепсектин эдилелинде «Чепсек дугайында» Хоойлунуң каржы хажыдыышкыннары илереттинген.

Аңныыр[1] сезону төнген-даа болза, анчылар участоктан керээ өзугаар тускай чөпшээрел-биле алган бооларын четче дужааваан: апрель 25-ке чедир аңныыр сезонунуң эгезинде үлеттинген 43 биче калибрлиг ТОЗ-08, ТОЗ-17 бооларның 29_у дужаатынган, 4-үү ам-даа анчылар холунда хевээр. Бо дээрге чүгле «Чепсек дугайында» Хоойлунуң эвес, а бойдус камгалалының хоойлужудулганының каржы хажыдыышкынын участок баштаар чериниң хожудангай ажылы-биле кылын турары илергей, чүге дизе хамаатылар холунда бооларын аная чытпас, «элип» турары чажыт эвес. А ол дужааттынмаан 14 боонуң алган хамаатыларда бар-чогу база билдинмес — 1992-93 аңныыр сезонунда участоктан алган ТОЗ-08 бооларын алган ийи хамааты чидирген, болар ам-даа тывылбаан.

Кожуун девискээринде хамаатыларның хуу эдилелинде кандыг марканың, кандыг калибрлиг, чеже боозу турун турары билдинмес, чүге дээрге ооң учеду ИХК-нин чөпшээрел системазында тодаргай тургустунмаан, ол бооларның кадагалалын хынаваан турар, ынчангаш боочепсек чидип, оорлаттыныл, кемниг херек үүлгедикчилериниң холунче кире бээриниң кол чылдагааны ында болуп турар.

ИХК-нин чөпшээрел системазының ажылы мындыг хожудангай болуп турда, боочепсек талазы-биле хайгаарал чорутпайн турда, боо-биле үүлгедир кемниг херектерниң санының эвээжевейн турарының чылдагааны база ында. 1993 чылда Сүт-Хөл кожуун девискээринге боо ажыглап, 12 аар кемниг херек үүлгеттинген, ооң иштинде 2 өлүрүкчү чорук, сагыштыбиле амы-тынга айыылдыг бир аар кемдээшкин чедиргени, 4 онза дерзии хулиган кемниг үүлгедир болган.

Хыналданың түннели-биле кожуун прокуратуразы илереттинген хоойлу хажыдыышкыннарын дарый чайладыбиле Сүт-Хөл кожуун чагыргазының даргазының адынга айыткал бижикти киирген болгаш «Сүт-Хөл» аңныыртывыш участогунуң боо-чепсек эдилеп, кадагалаар чөпшээрелин тускай шыгжамыр черин кылгыжеге хавырар дугайында айтырыгны тургускан.

Юрий ДАЖЫ-СЕГБЕ.
Сүт-Хөл кожуун прокурорунуң дузалакчызы.

ОНЗА ДААЛГА КҮҮСЕТТИНГЕН

Тыва Республиканың Иштики херектер яамызы Улуг-Хем кожуунунче милицияның онза даалгалыг отрядын чоруткан. МОДО-нуң дайынчылары кыска үеним дургузунда хөй-нинти черлеринге эзирик чорзуур, корум-чурум үрекээр 131 кижиин туткан, 91 автомашинаны, мотоцикли доскаш, хынаан, 39 чолаачы торгаткан болгаш 5 кижи эзирик чолаачылап чорааш түттурган. Оларның техника башкарар эргезин казыырынга чедир хемчеглерни алган.

Каш чыл бурунгаар Тыва Республикага милициянын онза даалгалыг отряды турбаан. Омончуларны чамдык таварылгаларда Саян артындан чалап эккеп-даа турганын утпаан боор силер, номчукчу. Ынчалза-даа Тывага бодунуң онза даалгалыг отрядын тургузары чугула апарган Чүге дээрге кем херек үүлгедир оруктар-биле демиселди түс чернин байдалдарынга дүүштүр чорудары чогумчалыг дээрзин практика балыткаан.

Улуг-Хемнин кожуун чагыргазы, иштики херектер килдизи МОДО-ну түр кала чаалаан-даа болза, бистин ол кожуунда план ёзугаар ажылдаар сорулгавыс-биле дүжүп берген чүве. Ол ышкаш март, апрель айларда Улуг-Хемге элээн каш аар кем-херек үүлгедиглери база болгулаан. Чижээ. Арыг-Үзүү суурга ие хөрөөжен кижини чаш төлүбиле нелдирзин өлүрүкчү идегет кем чок черге дерзинзи-биле өлүрген. Арысканга, Хайыраканга шош-содаа болган черге база-ла кижилер амы-тынындан чарылган. Күрүненин болгаш хамаатылаарның эт-хөренгизин, мал-маганын оорлаар чоруктар шегдевейн келген.

Бистин отрядтың дайынчылары ол бүгүнү хөрөкке ап, хөй-нинтиниң корум-чурумун тударынга боттуг дузаны улуг-хемчилерге шыдаар Шаа-биле каткан деп чугаалап болур. Кожуннуң хоорай, суурларынга ажылдап турган үевисте кара туразында ажыглаар, кем-хөрек үүлгедир оруктарның саны дыка кызырылган. Бистин дайынчыларывыстың шиитпирлиг хөделиишкиннери чамдык «хос» баштыгларны кичээндирипкени чугаажок.

Модочулар Улуг-Хем кожуунунуң Иштин-Хем болгаш Арыскан суурларындан ангыда, бүгү чурттакчылыг черлеринге четкен. Кол отрядтан кожуунга үүлгелеп взвод хире эвээш санныг дайынчылар келген-даа болза, тус чернин шагдаа ажылдакчылары-биле демниг хөделип турган, кыска үеним дургузунда оперативтиг байдалды экижиткен.

Кем-херек үүлгедир хөөнүг чамдык кижилер-биле чугаа-соотту кылып, дүн-хүн чок ажылдап турдувус Ооң түннелинде хөй-нинти черлеринге корум-чурум элээн экижээн. Кадыкка дыка хоралыг наркотиктиг бүдүмелдер ап чораан кижилерни туткан. Оларга удур кеземе хөрөөн оттурган. Ол ышкаш чеди бижекти, бир боону хавырган. Төрээн чуртунуң мурнунга ыдыктыг хүлээлгезинден ойталап турар чамдык аныяк кижилерни илередип, кожуннуң шериг комиссариадынга база дузалашкан.

Садыг-саарылганың хостуун, чамдыкта шуут хыналда чугуя ажыглап алгаш, хоойлудүрүм үреп, амы-хууда байыырынче чүткээн кижилерни база илереткен Чижээ. Хайыракан суурнуң Чүлдүм кудумчузунда чурттап орар пенсионер Тамара Кысыгбай дээрзи арага садып турган, туттурган Ооң бажынындан 10 литр техниктиг спирт, ол ышкаш ол-ла спиртти холаан 52 шилди тыпкан. Кижилерниң кадынга хоралыг суксун садып турган «коммерсант» шак ынчаар туттуруп сойгаткан. Ооң байгы бүгү бараанын хавырган болгаш бодун торгаан.

Хөй_ниитиниң корум-чурумунуң үрекчилерин шуут тудуп хоругдаар хемчеглер база алдынып турган. Ындыг чурум үрекчилерниге Олег Бегзи, Владимир Кривоножкин, Анатолий Балчый болгаш өскелер-даа хамааржыр.

Улуг-Хем кожуунга каш хонук ажылдаан-даа болзувусса, эрестиг хөделип турган дайынчыларны адаваас аргажок. Оларга взвод командирниң дузалакчызы Маанан Дембирел, Мстислав Гончаров, Аваш Сотпа, Эдуард Чымба болгаш өскелерни_даа хамаарыштырып болур. Черле ынчангаш бистин оолларның кайызын ол дээр. Бүгү-ле хөделишкиннерни хоойлу-дүрүмге дүүшкен турзун дээш кызымак ажылдап турар улус чүве.

Кожуннуң түс-чер эргежагыргалары, бистерни болуур-чогуур-биле хүлээл ап, ажылдаар, чурттаарывыска таарымчалыг байдалдарны тургузуп бердилер. Иштики херектер килдизинин (начальниги А. Г. Максимов) ажылдакчылары дыка-ла дузалаштылар. Эн ылаңгыя килдис начальнигинин оралакчылары В. К. Пюрюна, О. Л.-С. Салчак оларны мактавас аргам чок.

Кыска үеним иштинде кылып чоруткан ажылдарывыс үре-түннелдиг болганынга өөрүп турар бис. Чүге дээрге сөөлгү үеде ол кожуунга кем-херек үүлгедир чоруктарның саны хенертен дыка кызырылган. Ынчангаш Улуг_Хемнин шагдаа болгаш эргехоойлу ажылдакчылары бистин ол чедирген бичии_даа бол дузавыска даянып, ажылын экижиде бергениниң барымдаазы_дыр деп түннелди үндүрүп болур.

Валерий ХОМУТОВ,
ТР-ниң Иштики херектер яамызының чанында МОДО командирниң оралакчызы.

ӨЛЧЕЙ БАШКЫМ

Чазын өөредилге адакталы бергенде, Тээли № 1 ортумак школазының чедиги клазында өөренип турар оглумнуң кичээлдеринге олуржур дээш чеде бердим. Бирги кичээл төрээн дыл болду. Кичээлди Өлчей Салчаковна Шыырап эрттирип чедип келди. Аажычаңын пат билирим, школачы үеларимниң башкызы, хүндүлүг болгаш эргим кижи класстың казапчазын арта базып кирип келирге, чүрээм шимирт кыннып, өөреникчилер-биле кады туруп мендилештим. Башкым өөренген чаңы-биле эрткен кичээлге берген онаалгазын катаптадып турда, бо магалыг, чаагай чаңныг башкының чугаазын дыңнап олура, мээң бодалдарым алдан чылдарже ала-чайгаар-ла аянчорукту кыла берди, школачы эш-өөрүм сагыжымга чуруттунуп, кестүп келдилер...

Ынчан алдан чылдарның эгези чүве, тода сактып олур мен. Амгы Кызыл-Даг ортумак школазы сес чыл турар үеде, бир-ле күзүн чаа өөредилге чылы эгелеп турда, бистерге, ынчангы алдыгы классчыларга, төрээн дыл болгаш чогаал башкылап чээрби хар ажа дүже берген чиңге дурт-сынныг, чайгаар бүткен дыдыраш баштыг, шевергини сүргей кеттинген, хүлүмзүрүп чоруур, хүрең шырайлыг, аныяк башкы уругнуң келгенинге өөрүп турган бис. Бисти ол үеден эгелеп өөредип эгелээни ол, дээди эртемни чаа-ла доозуп алгаш келген үези ол. Сес-домааның чечен-мергени, кичээл үезинде тайылбырының тодазы, ханы билиг бээр башкывыска чоорту чаңчыга берген бис. Ынчан Өлчей Салчаковна өг-баш-даа чок, суур адаанда ада-иезинин бажыңындан кээп турар кижи чораан. Кижиниң бичизинде сонуургаачалы аайлыг эвес, башкывысты бот-борзун кижи деп билип алганывыс ол. Кичээлден дашкаар хостуг үеларинде чурумалдыг каас-чараш оранывыс — Кызыл-Дагның шыпшык бажынче бистиң-биле чаржып үнүп, арыг ишти кирип, өөренип турар чогаалывыста кирип турар маадырларның овур-хевирлерин катап-катап тайылбырлап бээр чаңныг турган башкы чүве. Ол-ла чорааш, өөреникчи кижиниң төрээн чериниң бойдус-чурумалын магадап, арыг агаарга өпейледип, төрээн чогаалга сонуургалы хайнып кээр чүве.

Бис шуптувус ооң кичээли келирин четтикпейн манаар турган бис. Башкывыс комдан аңгыда, бир-ле солун үүлдерни биске чугаалап берип чораан. Ынчангаш Өлчей Салчаковнаның кичээл бүрүзүн улуг сонуургал-биле өөренип чораанывысты каяадаа чорааш утпайн сактып чоруур-дур мен. Бодунуң башкылап турар эртеминден аңгыда, бистерге төлептиг, эки аажы-чаңны хевирлеп, кижизидип каан башкым деп ону үнелеп чоруур мен. Ол кевин-херекчок чоруктар дээш бистерже үнүн улгаттырып-даа чорбаан.

Кызыл-Даг сес чыл школазының сески клазын Өлчей Салчаковна бистерни 1962 чылда доостурган. Оон улаштыр өөредилгевис улам-чылап 9-11 класстарны Тээли ортумак школазынга өөренип кирген бис. Өлчей Салчаковна бо класстарга келиривиске, бистерге базала ол-ла эртемнерин өөредип турган. Бо уламда бодубиле үе-черге кижи-биле таныжып, өг-бүлелиг болуп, бот-тускайлан амыдыралын туда бергени ол. Ооң өөнүң иштин Октай-оол Аракчаа дээр, чазык, чугаа-сооттуг, хөглүг аажы-чаңныг ол честевис бистиң чурттап турар интернадывыстың ажылчыны болуп, идик-хеп бээр, аъш-чемивис үндүрүп берип ажылдап чораан. Чурталга-га ынак, аажок-ла оюн-баштак чаңныг кижи.

Ам демги олуржуп турарым кичээлимче эглип келийн. Онаалгага башкы «Адалга» деп теманы берип каан турган. Өөреникчи бүрүзү идепкейлиг харылап турду. Мээң оглум Алик кичээлге олуржурунуң дугайында авазының баш удур дыңнадып кагбаанындан сүрээдеп, арны кызып, тулуксап, дунук үн-биле мендендаа, башкызындан-даа эгенип, харылап олурду. А чогум шынында бажында аңаа чедер өткүт үннүг, шала кайгал аажылыг кижи чок-ла болгай. Мээң-не буруум-дур ийин, кичээлге удаа-дараа олуржуп турган болзумза, девидеп сүрээдевес ийик деп бодап олурдум.

Өлчей Салчаковнаның ынча чылдар иштинде башкылап келгеш, арга-дуржулгазы бедик, улам-на байлак болуп, кичээлди солун, хөглүг кылдыр эрттирип турарын магадап олурдум. Ном сөзүнден аңгыда, «Адалга» деп темага уруглар тодаргай болгаш амыдыралчы чижектерге доктаап турдулар. Өлчей Салчаковнаның башкылаашкынының чаа арга-хевирлери чугаа бүрүзүнде сиңнигин калганын эскерип көрүп, дорту-биле чугаалаарга, ооң методиказы үенин негелдезиниң аайы-биле чоруп турарын онзалап олурдум, уруг бүрүзү-биле бот-тускайлаң ажылдап билирин сонуургал-биле көрдүм. Башкызының салдынган айтырыгларына класстың өөреникчилери кыдыындан кыра дорт болгаш шын харыыларны берип турдулар, ылангыя Анай-Хаак Байыр-оол, Сайзуу Хертек оларның илдик чок, эки белеткелдиг келгеннерин көрдүм. Кичээлдиң эгезинден эгелеп өөреникчилерниң активчи, чай чок ажылдаанын айтып каайн.

Тээли ортумак школазының 11-ги клазын Өлчей Салчаковна 1965 чылда бистерни доостуруп, амыдыралдың улуг оруунче үдеп каан. Уязындан частып, ужуп үнген кушкаш оолдары дег, доозукчу боттарывыс ол чылын-на өөредилгевисти уламчылап, тускай ортумак болгаш чурттуң хоорайларынче дээди өөредилге черлеринче төрээн башкыларывыс, школавыс-биле чарлып чоруткнывыс ол чүве.

Ам мээң бо олуржуп турарым кичээлде чедиги классчыларның хар-назыны ынчангы мээнии-биле үеларге оолдар, уруглар-дыр. Ынчан алдан чылдарда мээң ажы-төлүмнү сөөлүнде барып Өлчей Салчаковна башкылай бээр деп, тенек бодум билир эвес мен, ол дугайында сагыжымга-даа кирбейн турган. Ам мээң мурнумда ол-ла чазык, эвилең аажызын салбаан башкым чаш салгалды өөредип турарынга сагыш-сеткилим дойлуп, эрткен үеларни коптара бодап келгеш, дуюкаа каратарым чажын чодуп олурдум. Келир чылын 1995 чылда, кайда-чүде эш-өөрүвүс чыглып келгеш, Тээли ортумак школазын доосканывыстан бээр 30 чыл болур байырлалывыска Өлчей Салчаковнаны чалап ап, сактыышкын кичээлинден төрээн школавыска эрттирер бис.

Өлчей Салчаковна амыдыралга быжыг туруштуг ие кижи. Ооң өөнүң ишти аар аарыгдан 1974 чылда чок болган. Кызыл өрт дег, чаш ажы-төл—дөрт оол, ийи кыс эргим адазындан чарылганнар. Көдээ суурга бажыңның эр кижи харыылаар ажылдары кайы хире аарберге ийик, бо бүгү чаңгысла херээжен кижиниң эктинге чүдүрүлген, ооң кадында чүнүң-даа ужур-утказын билбес чаш ажы-төл хайыралыг адазының дугайында авазындан алаң кылып айтырарга, Өлчей Салчаковнаның өзээн өдүп-ле турган. Ыысыызын чаш ажы-төлүнден чажырып, карак чажы-биле холушкан уйгу чок дүннерни чежезин чүктеп эрткен, шыдамык-ла болган. Аар качыгдалга, ажыг-шүжүгге бастырбайн, ава кижи ажылижин салбайн, ажы-төлүн азырап алган. Алды ажы-төлдү бут кырынга тургузуп, оларны эртем-билигге өөредип, уругларын өглеп-баштап, Өлчей Салчаковна чурталганың кадыр оруун ажып эртип, хөйнү көрген. Ынча ажы-төлду чаңгыс ие кижиниң өөредип, кижизидип, кижилер кылып алыры дег буянныг үүле кайда боор! Ажы-төлү дөгере ажыл-ишчи төлептиг кижилер болганнар. Улуг оглу Адар-оол чедип алган мергежилиниң аайы-биле Тээлиде электри черинде чолаачылап ажылдап турар, ийи уруглуг, өөнүң ишти Жанна садыг талазы-биле тускай эртемниг, аас-кежиктиг чурттап чоруурлар. Оглу Анатолий каас-чараш Улан-Удэ хоорайга индустрия техникуму лооскан, Кызыл хоорайда чурттап, ажылдап чоруур, база-ла ийи ажы-төлдүг. Кошкар-оол тулгжу мергежилиниң аайы-биле Кызылда тудугда ажылдап чоруур, ийи уруглуг, алышкыларның хеймери Радик шериг албанын эки эттиргеш чаныр келген, акыларының чанында тудугда ажылдап турар, тускай өөредилге черинче киреринге белеткенип турар. Уруу Айлаң Красноярск хоорайга садыг техникумун дооскаш, садыглап ажылдап чоруур, өглүг-баштыг, бир уруглуг. Өг-бүленің эң хеймери Анжелика чаа ортумак школа дооскан, өөредилге чери киреринче бодун белеткеп, авазынга дузалажып турар.

Башкывыстың башкылал ажылынга ажылдаанындан бээр бо чылын 37 чылдың нүүрү болуп турар. Мынча чылдар иштинде та чеже кижини өөредип каан, өлчейлиг-ле Өлчей башкы-дыр ийин! Оларны маңаа салаа базып санаары берге. Ооң өөредип каан өөреникчилеринде кандыг мергежилдиң кижилерин чок дээр.

Элээди болгаш кижи кылдыр сайзырап олурар назынымның үезинде меңээ болгаш эш-өөрүмге ханы билигни чедирип келгениниң ужурундан чечен чогаалга сонуургалым оттары хөрлээлеп, республика парлалгазынга мээң бижээн үүлдерим, шүлүктерим удаа-дараа үнүп кээп турары — Өлчей Салчаковнаның хайырлаан кызымаккай ажылының түңнели деп медереп билип чоруур мен.

Хар-назыны дөгүп, пенсиялай берзе-даа, ол-ла ажылындан салдынмайн, келир үениң салгалын бо хүннерде өөредип чорууру ол. Башкы кижи каяа-даа башкы болуру дег, Өлчей Салчаковна хөйниити черлеринге-даа, кудумчуга-даа чорааш, кандыг-даа кижилер-биле эптиг-эвилең чугаалажып билирин үргүлчү-ле көөр-дүр мен. Топтуг-томаанныг бүдүжү-биле өөреникчилерниң, ада-иелерниң бүрүн хүндүткелин чаалап алган, Тээли суурда ажыл-ишчи, төлептиг херээжен кижилерниң бирээзинге санадып чоруур.

Чимис АДЫГ-ООЛ.
Сергей Пюрбю аттыг шаңналдың лауреады.

«ДИРИГ ЭРТИНЕ» — БЕДИК АТ

Кажан-даа улуурганып, мактанмас, биче сеткилдиг, бөдүүн, кижизиг мөзү-бүдүштүг чаңгыс чер-чурттуувус — Монгуш Кенин-Лопсан Бора-Хөө оглунга Бүгү-делегей чергелиг «Дириг эртине» деп атты тывысканы Тываның төөгүзүнге ховар база онзагай болуушкун болуп, тыва кижилерге улуг чоргаарал болур. Ол бедик атты Америка болгаш Австриядан келген эртемденнер тывыскан соонда, Тыва Республиканың Президентизи Шериг-оол Дизижикович Ооржак, Тывада «Дүңгүр» хамнар нинтилелиниң кежигүннери, Тыванын 60 маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң ажылдакчылары байыр чедирип, сеткилдиң ханызындан чылыг сөстерни чугаалап турганнар. Көктүг-шыктыг Хөндергейниң ажыл-ишчи төрел чонун бодунуң чогаалдарынга алгап бижээн улуг чогаалчывыстың ам-даа чалыы сеткилдиг, омак-сергек чурттап чоруурунга өөрүп чор бис. Монгуш Кенин-Лопсан ак-көк дээрниң адаанга чеден харны харлаан-даа бол, эртем болгаш чогаалга сунулуу бедик кижи дээрзин оон ажылдары бадыткап турар.

Ол ажылды кончуг оожум, хынамчалыг кылырына ынак. «Живой свидетель человеческого общения», «Мифы шаманства» деп номнары бедик үнелелди даштыкы чурттарга алган. Бүгү-делегей чергелиг эртемденивистин: «Тыва хамнар», «Тыва чоннуң бурунгу чылдары» бистиң ёзулуг национал эртиневис болур чогаалдар-дыр. Дириг чораан назынында тыва эртемденни бодунуң хан төрел чону үнелеп көрбезе-даа, бүгү-делегей чергелиг шаңнал алыры, аңаа бирээде, өөрүнчүг, а ийиде, хомуданчыг болурун медереп билзе чогуур. Хүндүлүг эртемденивиске «Дириг эртине» деп бедик атты тывысканы аңаа эвес болганы билдингир. Ол кончуг ажыл-ишчи шинээлиг, туруп-могавас, кайгамчык бедик тура-соруктуг кижи болганын магадап ханмас мен. Тыва чонунун национал культуразы, дылы, аажы-чаңы дээш кара дерин черге төп, дүн-хүн чокка могат билбес ажылдап чоруурунарга чоргаарланып чор бис. Чаңгыс чер-чурттугларын, төрелдерин мурнундан силгеге черге чедир мөгейип, чүрээвистиң ханызындан байыр чедирбишаан, ам-даа хөй-хөй чыл узун назылыг, хүндүлүг кырган өгбевис бооп чурттаарыңарны күзеп артывыс.

Эр-хей, Тыванын ховар «Дириг эртине» оглу!

Зоя СЕРЕН-ООЛ.
Башкы.
Чадаана хоорай.

ДЕТКИП ТУР МЕН

Тыва Республиканың Чазааның үндүрүп турар доктаал, шиитпирлери, Тыва Республиканың Президентизинин чарлыктары, айтыышкыннары үенин негелдезинге дүүшкек болуп турарын деткип тур мен. Чоокта чаа солун-сеткүүлдерге, парлалгага чырыткан БТУН-нун отчёдунда база ону бадыткап турар.

Тыва Республика бодунуң сүлде демдээн, тугун, өлчей ырызын, үндезин хоойлузун тускайланган байдал-биле кылганынга кым өөрүвес боор. Ол ышкаш күш-ажылдың хоочуннарынга, мурнакчыларынга хүндүлүг аттарны тыпсып турары эки деп бодаар мен.

«Шын» солуннуң май 11-де үндүрүлгезинде Тыва Республика орденинин болгаш «Шыллараңгай күш-ажыл дээш» деп медальдың бижилгелерин бадылаанын эки деп санаар мен.

Тыва Республиканың Президентизи, Дээди Хуралдың Даргазы чон мурнунга элээн көскү ажылдарны кылып, чаартыкчы уг-шигже кирип турарын чон үнелеп турар апарган.

Мен мындыг үүлдер бижиир деп бодадым. Бистин тыва националдыг, боттарынын билиңн, күш-ажылын чонунга төлептин-биле бараалгадып келген ат-алдарлыг кижилеривистин аттарын мөгежидер. Тываның ховар дээн оолдар, кыстары деп хүндүлеп, мактаттырып чораан кижилеривистин аттары-биле төөгүлүг черлерни адаар болза, черле үүлдүг боор. Чижээ, эртемден Лопсан-Чиметтин, шүлүкчүлер Сергей Пюрбюнүң Степан Сарыг-оолдун, композиторлар Алексей Чыргал-оолдун, Ростислав Кенденбильдің аттарын мөгежидер үе келген.

Тава-Самбуу САРЫГЛАР.

ШАЖЫННЫ СООРА БИЛИРИ—ХАЖЫДЫЫШКЫН

Комбу Мамын-оолович Монгуш Таңды кожуунга 1970 чылда көжүп келген. «Межегей» совхозка малчыннап турган, оон пенсиялап үнген. Ам Бай-Хаакта чурттап олурар. Мен аңаа кожуун чагыргазының ак бажыңының чанынга ужуражы бердим. Шаандан таныжар бис. Ол менден мындыг дилег кылды:

— Карак четпестээн, бо чарлады номчуп берип көрем.

Шынап-ла, көре бээримге:

— Пенсия амдыызында болбас, эде санаашкын чоруп турар — деп каан болду.

—Оо, харын эки ышкажыл, хары угда эде санаашкын соонда «мөөн» акша алыр, Комбу Мамын-оолович — дээримге, кижим турган:

— Сөөлгү үеде пенсияны чогуур үезинде бербестей берди ийин. Банкыда акша чок дээр, ол бир талазында, шын-на ыйнаан, ынчалза-даа пенсионерлернин каш борбак акшазын үе-шаанда берип турар болза эки чүве дийин — деп кагды.

Ооң оозу аажок шын болбайн канчаар. Акша-төгерик колдуу-ла чиижең садыгжылар таварыштыр Саян арты ажып турар-ла болгай.

— Ол-даа канчаар, чоокта чаа сарыг шажын ниитилелиниң төлээзи-биле ужуражылга болган, аңаа киржип, элээн айтыыглар-даа салгыладым. Бодум ызыгуурумда улуг хамнар, ламалар бар, оларны бичиимден тура дыңнап, сарыг шажын талазы-биле элээн үүлдерни билип ап, караам-биле көрүп чораан мен. Сарыг шажын бистин Тывага катап эглип, бодунуң буянныг ажылын кылып эгелээнинге чоргаарланып чоруур мен. Ынчангаш ол ужуражылгага идепкейлиг киржип, барып-барып Бай-Хаак суурга бир дугаар эртип турар. мындыг ужуражылгага канчап киришпес боор.

Алыс угумда дээди эртемниг ийи улуг лама турган. Оларның бирээзинин шола адын Сарыг-Хелин, а шын адын Санчай Монгуш дээр. Ол мээң катым, кат-иемнин кады төрээн акызы, ат-сураглыг мөгевис Маадыр Монгуштуң кырган-ачазы кижи чораан. А өскези авамның адазының дуңмазы, улуг хелиң Үлдүм деп кижи. Олардан-на сарыг шажын дугайында билиглерим ужукталган ийин — деп, Комбу Мамын-оолович чугаалап орду.

— Ынчангаш силерниң солунуңар дамчыштыр сарыг шажын талазы-биле амгы үеде болуп турар чамдык хажыдыышкыннар дугайында чугаалаксаан кижи мен, болур ирги бе? — деп мындыг.

— Болбайн канчаар, чугаалап бериңер — дидим.

Ооң чугаазын допчузу-биле алырга, мындыг: бистиң келир үевис салгалынга меге төөгү черле арттырып болбас. Бир-тээ, сарыг шажын катап тургустунуп, бодунун чаланныг ажылын эгелей берген чүве болганда, чон ортузунга тайылбыр ажылын күштелдирери чугула деп, ол санап чоруур кижи болду. Чижээлээрге, бисте сөөлгү үеде дыка хөй соора билиглер бар-дыр.

Бирээде, кижи-даа өлүрле, дөргүл-төрел, ха-дуңма ол хүнден эгелээш, арагалапла эгелээр. Ол дээрге кончуг шын эвес, ол хамаанчок, кажан өлген кижини хөөржүдүп турда безин аңаа арага-дары ишпес, аъш-чемдаа чооглавас. Өлген кижибиле кады чемненирге, «оран саптаа» дижир, оон-биле кады өлген кижи, өске чоок кижилеринин куду-сүнезинин аппарып болур. Ол ышкаш өлген кижинин бажынга аъш-чем, арага-дары делгээрдиг. Мындыг чүве черле турбаан.

Ийнде, өлген кижини үндүрерде, ыяап-ла 2 шакты манаар деп чүве база шын эвес. Ол кижи төрүттүнген чылдыг, ай-хүннүг, шактыг чүве болганда, лама азы хам кижи үндүрер хүн-түгүн тодаратканда, ынчан каш-даа шакта хөөржүдүп болур.

Үште, кижи өлген соонда ооң дөргүл-төрели, эш-өөрү «таакпылажып» деп чүвеге сылдап алгаш, арага-дарылыг келгеш, оозун дораанна сөңнеп, кады ишчип эгелээр. Ол дээрге база-ла багай чаңчыл. Өлген кижиниң дөргүл-төрелдериниң ажыгшүжүүн үлежип, таакпылажыры шын турган. А арагадарызын дораан-на куткаш туруп бээри, шаандакы ёзуурумга канчап-даа таарышпас.

Дөртте, ол ышкаш шаандакы эрги Тываның үезинде хөрээжен кижи орнукшудулгага шуут киришпес турган, чүгле эр улус хөөржүдүлгеге киржир. Ол үеде өлген кижини орнукшударынга ыяапла саарзык санныг улус баар. Чижээ, 5, 7, 9 дээн ышкаш. Ол чүге ындыгыл дээрге, хөөрже үнерде ол өлген кижи-биле кады эштеш апаар, а дедир кээрде ол-ла саарзык хевээр чедип келир. Хөрээжен кижи чүге хөөрже барбайн турганыл дээрге, салгал тудар, божуур-төрүүр кижи болганда, ынчангаш барбас деп чугаалажыр чүве чораан.

Беште, өлген кижиниң 7 база 49 хонуктарын шаандан бээр кыпсып чораан. От кыпсып дээри уткалыг. Чүге дизе, өлген кижиниң куду-сүнезинин кыйгырып ап, ыяапла от кыпсып алгаш, ону таварыштыр чемгерер. Хам кижи от кыпсырда, ыяап-ла болу артыжаныр алыр, оон эгелээр боор чүве. Ам бо кижи көрүп чоруурга, кандыг-даа кижи от кыпсы бээдир. Чамдык ындыг улустарны көөрге, аңаа-ла ужур эдерип каар боор чорду.

Куду-сүнезинни чемгерип турар үеде, чүгле отту кыпсып турар хам кижи чемгерер, а карачал улус от-көсче таакпы октап, аъш-чем каап болбас чүве-дир. Карачал кижинин от-көсче кагган чемин сүнезин чивес-даа, харын-даа чүлексичер. Бир эвес чоок төрели аъш-чемни, таакпыны бериксээр болза, ону чүгле от кыпсып турган хам кижини таварыштыр берип болур.

Алдыда, сөөлгү үеде төрелдер хүнүн эрттирер деп чүве тывылган. Сарыг шажында болза, ол черле шын эвес. Төрелдер хүнү эрттирери орус чондан укталган боор. Бистиң тыва чонга шаг-шаандан тура ындыг чүве турбаан. Ийе, харын часкы үеде ыяш бүрүзү четчип турда, «Хөөрүк кулаа» дээр, а күзүн ыяштарның бүрүлери дүжүп турар үеде «Сарыг бүрү» дээр сактыышкыннарны кылып турганы шын. Чүгле улуг назылыг мөчээн өгбелерге тураскаадып кылып турган. Аңаа база-ла кыгганнар киржип, сактыышкынын кылып, аъш-чемин делгеп, тыва арагазын ижер чораан.

Эрги Тывада хөөрже барып, аңаа аъш-чем делгеп, арагалаар деп чүве турбаан. Ол чүл дээрге, улуг улус мынчаар чугаалажыр, өлген кижинин бажын ковааннадып болбас, удааннай удаай аан дижир боор чораан.

— Мен чоокта солундан Оваа дагыыр, ону хамнар кылыр ужурлуг дээн хевирлиг чарлал номчудум. Мен бо назынымда ону хам кижи дагыр чораан деп чүве дыннап көрбээн мен. Дагылга хүннери чайның ортаа үезинде боор чораан. Тараанын ынчан бирги суггадын эрттирипкен, оът-сиген четчи берген үеде дагылганы кылыр. Оваа дагылгазын чүгле белик мергежилиг ламалар эрттирер. Суггат бугаларын база-ла ламалар дагыыр. А хамнарның дагыыр черлеринге «Тел-ыяш», кара суглар баштары дээн ышкаш черлер хамааржыр.

Хоочуннун үстүнде чугаалаары ышкаш, барып-барып Бай-Хаакка бир дугаар эрттирген ужуражылгала уткала бар.

Үстүнде сактыышкындан алгаш көөрге, бистиң чедир билбейн азы сарыг шажын дугайында чамдык чүүлдерни шуут билбейн, ону хажылып турарывыс кайы хөйдүр. Ынчангаш сарыг шажын дугайында тайылбыр ажылын калбартыры чугула.

Савый-оол ООРЖАК.
«Шыннын» корр.

ПОМИДОР— НОГАА КУЛЬТУРАЗЫ

Бо культура ногаа аймаанда көскү черни ээлеп, кижи организминге эргежок чугула витаминнерни берип турары бүгүдеге эки билдингир. Бо чылдың июльда суггур чаъстаашкыннар чернин шыгын көвүдеткени-биле холбаштыр помидорну болгаш өске-даа ногаа аймаанын ажаалдазын күштелдирери эргежок чугула болу берген. Ынчаарга помидорнуң өзүлдези июль айда дүргедеп эгелээри, августа дүжүдүн бере бээри билдингир болгай. Хөй чылдар дургузунда помидорну өстүрүп, багай эвес дүжүтүү ап келген кижи болганымда, бодумнун чамдык сүмелеримни сад ажылдыларга бээр бодаан мен.

Помидорнун сып бүрүзүн топтап көөр болза, ында артык адырлар эндерли берген болгулаар. Ындыг артык сыптарны, адырларны тодарадыры белен. Кол сыптан үнген бүрүлер, кол сып-биле бүрүнүн белдиринден удур үнүп турар адыржыгаштарны биргээр чугаалаарга, пасынноктарны ангылаары чугула. Ындыг адыржыгаштар помидорнун сорт бүрүзүнге хөй-даа, эвээш-даа болгулаар. Чамдык орай быжар болгаш бедик өзүлделиг помидорлар үрезиннерин чылдын февраль айында-ла өстүрүп эгелээр болгай бис. Ындыг сорттарга «Де-Бароо», «Бычье сердце», «Космонавт Волков», «Тарасенко-1 болгаш 2» деп сорттар хамааржыр.

Эрте, чижээ, июльда, август ортанда быжар чолдак сыптыг помидор сорттарын мартта өстүрүп алыр болгай бис. Ук сорттарның сыптары чолдак болгаш ортумак чергелиг. Эрте-даа, орай-даа быжыттыг помидорларның кол сыптарынга үнгүлээн артык будукчугаштарны баш бурунгаар арыглаары чугула. Артык будукчугаштарга кажан чечектер көвүдээрге, помидорнун быжыды саадаар, чемижи бичелээр боор чүве чорду. Хөрзүнден четчир чемишчидилгени алырынга эки кылдыр адаккы будукчугаштарын дөзүн хөрзүн-биле хөөп каар болза, аңаа немелде дазыл тыптып, чемижи, үнүжү шыырак болур. Артык будукчугаштарны шоолуг өстүрбейн, 3-5 см чедип турда, аңылаары негеттинер. Кажан артык будукчугаштар узай берген таварылгада, оларны тускай хачы-биле кезип кааптары эптиг. А помидор сывыныр белдириндe арттырып каан төжектин сывы арыг, бажы адырланган болуру чугула. Кажан помидорнун сывынга артык өзүмнер көвүдээрге, оон чеми бичии, хой мыяа дег болгулаар ужуру шак ында дээрзин бодумнун дуржулгамдан бүзүрээн мен.

Пасынноктарын ап каапкан помидорларнын барык шуптузунун дашты кылагар болур. Ындыг помидорлар ногаан-даа турда, оларны сывындан дүжүргеш, бажынга эккеп алырга, дораан кызып, быжа бээр. А үрезинин алыр дээн помидорларны аргалыгла болза, сывынга чедиштир быжырып алыры чугула. Помидорларнын быжыксай берген ин дүжүрүп алырга, артканнарының дүрген быжарынга, чеминин улгадырынга дөгүм болур. Күскээр, донат дүжеринин мурнуу чарында дүжүргеш, бажында арыг, серинн черге шоолуг баскылаштырбайн, шыгжаары (кадагалаары) негеттинер. А кажан помидорларны эмин эрттир баскылаштыр чыырга, олар дыка дүрген үрелир. Үреликтерин бүдүн помидорлардан ангылаары чугула, а үрелик помидорлар бүдүннерин база дораан баксырады бээр болгай.

Мээң бо бичии үүлүмнүн кол темазы помидор, пасынноктар дугайында болганда, бир-ийи таварылганы маңаа чугаалап көрейн. Дачага бир таныжым кижи чедип келгеш, теплицада помидорларнын пасынноктарын арыглаарын сүмелээн. Кажан ол теплицадан чоруй баарга, помидорларны көөрүмге, бүрүлерин чулуп каапкан а пасынноктар хевээр арткан болду. Помидорну ынчаар ажаарынга таарзынмаан мен. Бо чылын долу дүшкен сөөлүнде помидорнун улуг сыптары сыйылган соонда, пасынноктар көвүдээн таварылга база болган.

Часкал ООРЖАК.
Кызыл хоорай.

ЧАРЛААЛДАР

Шеми ортумак школазын 1974 чылда доосканнарны 1994 чылдың август 5-те школага чыглырын дыңнадып, чалап тур.

ОРГКОМИТЕТ.

КИНО

ИЮЛЬ 29-та

«НАИЫРАЛ»: **«Өскелер-2»** 10.00, 13.00, 16.00, 19.00 шактарда; **ВИДЕОЗАЛ**: **«Кедергей Марио алышкылар»** 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: **«Индий-Кыдат»** 15.00, 18.00 шактарда.

«ВОСТОК»: **«Индий-Кыдат»** 14.00, 17.30 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: **«№ 129 мультфильм чыындызы** 9.30, шакта; **«2000 чылдын Коргунчуг чарыштары»** 10.50, 12.50, 14.50, 16.50, 18.00 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000 АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ДЭЭДИ ХУРАЛЫ, ЧАЗАА БОЛГАШ СОЛУННУН КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор З. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнун оралакчызы), А. Б. Монгуш, М. Д. Оюн (харыысалгалыг секретарь), М. М. Саая (кол редакторнун оралакчызы), Н. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫН ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнун оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19; 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-34-57; очулга — 3-34-39; 3-34-93; чагаа — 3-39-03 корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92; 3-14-94; бухгалтерия 3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер министерствозунун чанында парлалганың, медээлеринин хостуг чоруун камгалаар талазы-ble Тывада хайгаарал черинге бүрүткеттинген

Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007

Солунда парлаттынган материалдарнын авторларынын бодалдары редакциянын туружу-биле дүүшпейн барын болур. Айыттынган фактылары саннары болгаш өске-даа дынналыгдары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация талазы-биле Күрүне комитединин типографиязы: Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы — 13.530. Индекс 51240. Чагыг № 36—175.